

**Univerza v Ljubljani
Fakulteta za socialno delo**

Aida Hajdarević

Solidarnost žensk v boju proti seksizmu in nacionalizmu

Diplomsko delo

Ljubljana, 2020

**Univerza v Ljubljani
Fakulteta za socialno delo**

Aida Hajdarević

Solidarnost žensk v boju proti seksizmu in nacionalizmu

Diplomsko delo

Mentorica: izr. prof. dr. Jelka Zorn

Ljubljana, 2020

Zahvaljujem se mentorici, prof. dr. Jelki Zorn, za pomoč, spodbudo in podporo ter vsesplošno mentorstvo v pravem pomenu te besede.

Zahvaljujem se tudi svoji družini, fantu in prijateljicam, ki so mi stali ob strani in me spodbujali h kritičnemu razmišljanju skozi življenje.

Posebna zahvala gre ženskam pričam iz ženskega sodišča v Sarajevu in pomembnim aktivistkam, ki sem jih spoznala v Ljubljani, za preneseno znanje in knjige. Zaradi njih mi je bilo pisanje diplomskega dela v veliko čast.

Solidarnost žensk v boju proti seksizmu in nacionalizmu

Povzetek diplomskega dela

Glavni fokus v tem delu namenjam ženskim sodiščem. Za boljše razumevanje tega prostora, ki omogoča slišnost ženskih glasov in razvoj novega modela pravičnosti po meri žensk, raziskujem povezanost konceptov spola in nacije oz. seksizma in nacionalizma. Družbena konstrukcija spola žensko vlogo infantilizira, v današnjem času sploh takrat, kadar je govora o participaciji žensk v politiki, jo postavlja v podrejen položaj v odnosu do moških. Za sprejemanje odločitev je ženska »neprimerna«, »preveč čustvena« ipd. Seksizem je družbena struktura, ki ženske potiska v zasebno sfero, ženski pripisuje naravno vpetost v skrb za družino in skrbstveno delo na sploh. Nacionalizem spolne stereotipe okrepi. Prav tako reproducira meje in pogloblja delitev na »mi« in »oni«, ženski pa dodeljuje vlogo zaščitnice teh meja, zaščitnice tradicije, videna je kot »mati nacije« in je posledično zadolžena za rojevanje »naših otrok«. Vse to pa vodi do tega, da je ženska v militarizmu objekt, orožje in tehnika, ki se jo uporablja v vojnah za premagovanje nasprotnika – »drugega«. Posilstva žensk v vojnah imajo simboličen pomen podrejanja »drugega« in se jih prakticira kot taktika za izbris druge etnije – z rojevanjem otrok druge etnične pripadnosti, ali pa kot simbol nezmožnosti nacije, da bi zaščitila »svoje« ženske. O vsem tem pričajo ženske na ženskih sodiščih, ki so neformalna, simbolna sodišča in nimajo pravnih procedur, vendar so pomembni prostori, ki ženskam dovoljujejo, da povedo svojo zgodbo, da opredelijo pravičnost po svoji meri in krepijo solidarnost žensk. Mreža ženskih sodišč je razpletena po celem svetu, kjer ženske pričajo v zelo različnih kontekstih, pa vendar so vse te zgodbe pripovedi o kršenju človekovih ženskih pravic, zgodbe bolečine, a tudi zgodbe upora. Skozi pričanja se ženske dotaknejo vseh oblik nasilja, v veliki meri spolnega, etničnega in vojnega nasilja, ki pa se med seboj prepletajo, dopolnjujejo in podpirajo. Pobudnice ženskih sodišč so aktivistke, feministke, ki so pogosto del ženskih protivojnih organizacij. Za primer ženskega sodišča na prostoru bivše Jugoslavije so glavne pobudnice Ženske v črnem, ki s simboloma tišine in črnih oblačil izražajo nestrinjanje in ogorčenost nad vojno nepravilnostjo in vsemi oblikami diskriminacij. Zgodbe žensk, ki so žrtve militantnega nacionalizma so bile utišane oz. preslišane. Kolektivni spomin nacije ni skladen z osebnimi spomini mnogih žensk, ki so preživele vojno nasilje. S pričevanjem na ženskih sodiščih pa njihove zgodbe postanejo javne. S pripovedovanjem svojih izkušenj so ženske dobile priložnost, da postanejo del kolektivnega spomina. Vloga socialnega dela pa je med drugim tudi ta, da sliši marginalizirane zgodbe in omogoča, da se izkušnje in znanja vpišejo v zgodovino.

Ključne besede: spol, nacija, ženska sodišča, nasilje, pričanje, kolektivni spomin

Women Solidarity in Fighting against Sexism and Nationalism

Graduation Thesis Abstract

The primary focus of this paper lies within developing a better understanding of women's court. This platform enables women's voices to be heard while constructing a new model of justice built on women's principles. In order to further investigate the matter, I am exploring the connection between two concepts – gender and nation as well as sexism and nationalism. The construction of gender equates women with infants, especially in regard to their political participation, deems them inferior to men as well as labelling them as “inappropriate” and “too emotional” for decision-making. The social construction of gender limits women's roles to their private sphere, family and care. Through the construction of nationalism and militant nationalism, the constructed gender role of women is reinforced. Based on closed boundaries of nationalism and dividing groups into “us” and “them”, nationalism gives women a special role inside these boundaries – to protect them as well as the nation's tradition. A woman is seen as the “mother of the nation” and consequently she is obliged to give birth to “our children”. All of the aforementioned concepts lead to women being perceived as objects, weapons and techniques used in wars for defeating the opponents – “Others”. Raping women in wars has a symbolic meaning of subordinating the “Others” and is practiced as a military tactic for erasing the other nation either by giving birth to children of another nationality or as symbol of not being capable of protecting “your” women. These are among the testimonies heard at women's courts, which are informal, symbolic courts, without legal standing. However, these courts are important platforms, which allow women to tell their stories, to define justice according to their standards and to strengthen women's solidarity. The network of women's courts is spread across the world, where women can testify in a variety of contexts, nevertheless all those stories consist of stories of violations of human women's rights, stories of pain, but also stories of resistance. Through testifying women touch upon all forms of violence, mostly sexual, ethnic and military violence, which intertwine, complete and support each other. The initiators of women's courts are activists and feminists who are often part of women's anti-war organizations. For instance, the women's court in the area of former Yugoslavia is primarily supported by the organisation Women in black, who express their disagreement and indignation at war injustice as well as all forms of discrimination with a symbol of silence and black clothes. The stories of women who are victims of militant nationalism have been silenced or ignored. The construct of nation's collective memory is not accordance to many personal women experiences. However, when women testify in the women's courts, their stories become public. By sharing their experiences, women have gotten the opportunity to become part of the collective memory. As well, the role of social work is to hear marginalized stories and enable the bottomed experiences and knowledge to become part of the history.

Keywords: gender, nation, women's courts, violence, testifying, collective memory

Vsebina

1. Uvod.....	1
1.2. Problem.....	2
1.3. Metodologija.....	2
2. Družbena konstrukcija spola.....	3
3. Spol in nacija	7
3.1. Spolno zaznamovane vojne	11
4. Solidarnost žensk na presečišču diskriminacij	16
4.1. Ženske v črnem.....	17
4.2. Ženska sodišča	19
4.2.1. Pomen organiziranja ženskih sodišč skozi koncept pravičnosti	20
4.2.2. Oblike nasilja, o katerih pričajo ženske na ženskih sodiščih.....	22
4.2.3. Svetovni pregled ženskih sodišč in solidarnosti žensk	23
5. Kaj pomeni biti priča	29
5.1. Kolektivni spomin	30
6. Krepitev moči in preseganje pozicije žrtve – vloga socialnega dela.....	34
7. Zaključek	36
8. Uporabljena literatura	38

1. Uvod

Kot hči begunke in sorodnica mnogih ubitih ljudi v vojni, katere cilj je bil iztrebiti celotno nacijo, sem skozi odraščanje spoznavala problematiko nacionalizma v svoji družinski zgodovini, od koder izhaja navdih za diplomsko delo. Skozi življenje sem se srečevala z zgodbami žensk, ki so bile žrtve nasilja oz. diskriminacije ne le kot pripadnice določene etnične skupnosti, pač pa tudi kot ženske. Ravno o tem govori dokumentarni film *Ženski sud* (*Žensko sodišče*) in knjige, nastale s strani feministične in antimilitaristične organizacije *Žene u crnom* (*Ženske v črnem*). *Ženska sodišča* so simbolna sodišča, so prostori, kjer ženske pričajo o svojih izkušnjah kot žrtve nasilja in kjer iščejo svojo odvzeto pravico. Ukvarjajo se z vprašanji o vojnih zločinih nad ženskami, vseh oblikah nasilja in o odporu žensk. Pri tem pa se vedno križata dve obliki diskriminacije – diskriminacija na podlagi spola in diskriminacija na podlagi etnične, kulturne in verske pripadnosti. Pisala bom o ženskah, o borkah, ki so bile žrtve nasilja ne le kot pripadnice druge etnije, pač pa istočasno kot ženske. Slednja intersekcijska diskriminacija bo moja prva velika tema, kjer bom raziskovala koncept spola in nacije ter njuno povezanost, zanimala me bo družbena konstrukcija spola, spolno zaznamovane vojne. Moja osrednja tema bo solidarnost žensk in samoorganizacija žensk, predvsem z osredotočenostjo na ženska sodišča, ki so razširjena globalno in v katerih vidim primer dobre prakse, od katere se stroka socialnega dela lahko uči. Socialno delo je stroka in znanost, ki se razvija, spreminja v skladu s spreminjanjem družbe in ki se uči iz pripovedi ter pričevanj naših uporabnic in uporabnikov. Zgodovina feminističnih valov je veliko prispevala k razvoju socialnega dela. *Ženska sodišča* so nova priložnost za poslušanje in učenje ter razvijanje stroke. V središču socialnega dela sta koncepta človekovih pravic in socialne pravičnosti. *Žensko sodišče* pa je ravno opredeljeno kot model socialne pravičnosti po meri žensk, ki imajo izkušnje vojnega in drugega nacionalističnega nasilja. Na tem mestu bi rada omenila, da čeprav se osredotočam na ženske, iz svojega razmišljanja nikakor ne izpuščam moških, katerih družbena konstrukcija spola je ravno tako predpisana, so žrtve mobilizacije, vojnega in ostalega nasilja, poleg tega pa so tudi del feminističnih gibanj. Prav tako imam v mislih vse ljudi, ki presegajo meje omejujoče binarnosti spolov.

1.2. Problem

Namen diplomskega dela je raziskati in ubesediti, kako so ženske v konstrukt nacionalizma, predvsem v vojnah, preganjane hkrati kot ženske in pripadnice določene etnične, kulturne ali verske skupnosti. Zanimal me bo koncept spola v povezavi s konceptom nacije ter povezava seksizma in nacionalizma. Izhajala bom iz pričanj žensk na ženskih sodiščih. O slednji neformalni in alternativni obliki sodišč na slovenskem prostoru ni nobenih podatkov in literature. Z diplomskim delom bom poskušala prekiniti tišino teh žensk tudi na našem prostoru. Institucionalni pravni sistem najpogosteje ne zadovoljuje pravic žensk oz. žrtev, zato so ženske z organizacijo ženskih sodišč postavile alternativo obstoječemu sistemu, kjer so pravičnost opredelile po svoji meri. Z diplomsko nalogo želim raziskati ženska sodišča in prakse le-teh na globalni ravni. Zanimalo me bo tudi, kaj ženska sodišča predstavljajo ženskam, kaj pomenijo pričanja in zakaj so ženski glasovi bili utišani. Slednje bom raziskovala skozi teorije o kolektivnem spominu.

1.3. Metodologija

Moja raziskava bo teoretska, in sicer iz razloga nepoznavanja ženskih sodišč ter neobstoječe literature na našem prostoru. Svojo temo bom razvijala na podlagi študije ključnih konceptov, ki jih bom našla v znanstveni literaturi. Raziskovala bom tako, da bom prek že obstoječih teorij in zapisanih praks poskušala odgovoriti na zastavljena vprašanja:

- Kaj pomeni družbena konstrukcija spola?
- Kako se križata koncepta spol in nacija?
- Kako sta seksizem in nacionalizem povezana?
- Kaj so ženska sodišča?
- Kako so se ženska sodišča razvijala po svetu in zakaj?
- Zakaj ženske potrebujejo ženska sodišča?
- Kaj pomeni biti priča in kakšen je pomen kolektivnega spomina?

Moja perspektiva v raziskovanju bo kritična, kar pomeni, da bom preizpraševala družbene samoumevnosti. Učila se bom od različnih avtoric in avtorjev, obenem pa bom njihova znanstvena dela brala kritično in iz perspektive socialnega dela ter jih med seboj prepletala s svojim razmišljanjem.

2. Družbena konstrukcija spola

»Za mojo hišo so me ugrabili vojaki [...]. Grozili so, da mi bodo odsekali roke. Eden za drugim so prihajali [...]. Vsak dan, dva ali trije. Vprašala sem, kaj in zakaj mi to počnejo. Rekli so mi nazaj, da sem 'ustaša'. Med posilstvom so me pretepali [...]« (Priča iz Hrvaške v Zajović, 2015, str. 57, moj prevod).

Preden se podam v raziskovanje povezav med spolom in nacijo, bom najprej naredila pregled teorij različnih avtorjev, ki so se ukvarjali z vprašanji družbene konstrukcije spola, biološkega in družbenega spola ipd. Omenjene teme se mi zdijo predpogoj razumevanja nadaljevanja diplomskega dela in predstavljajo širši kontekst, v katerem med drugim pričajo ženske na ženskih sodiščih.

V zahodnih družbah je kulturno sprejeta perspektiva o spolu takšna, da moške in ženske obravnava kot naravno in nedvoumno opredeljeni kategoriji, z izrazitimi psihološkimi in vedenjskimi nagnjenji, ki jih je mogoče predvideti iz njihovih reproduktivnih funkcij. Zahodne družbe vidijo razlike med moškimi in ženskami kot temeljne in trajne, le-te pa podpirajo delitev dela na moško in žensko delo (West in Zimmerman, 1991, str. 15). Po avtorjevih besedah so torej »stvari takšne, kot so« in moški so moški ter ženska je ženska. Ta delitev je zakoreninjena v biologiji in je videna kot naravna.

Sociobiologa Wilson in Barash (v Haralambos in Holborn, 2005) trdita, da različne reprodukcijske strategije povzročajo različno vedenje pri moških in ženskah in jih vodijo k zasedanju različnih družbenih vlog. Wilson pravi, da so moški agresivni, nepremišljeni in nerazsodni, kar jim koristi, za ženske pa je bolje, če so sramežljive in zadržane, dokler ne spoznajo moškega z najboljšimi geni. S tem Wilson razlaga posilstvo pri moških. Wilsonu in Barashu se zdi, da korenine vojn in agresije izhajajo iz varovanja in preprečevanja dostopa do lastne ženske. Menim, da so take trditve jedro nacionalizma in seksizma ter so psevdoznanstvene.

Otto Weinger (v Mosse, 2005) v eni izmed najvplivnejših rasističnih razprav 20. stoletja – Spol in značaj, ki je zaznamovala med drugim tudi poglede Adolfa Hitlerja in drugih rasistov, podaja mnenje, da se ženske ukvarjajo samo s svojo seksualnostjo, medtem ko se moški znajo bojevati, biti družabni, se spoznajo na znanost, umetnost itd. Ženske po njegovem nikoli ne odrastejo, pač pa ostanejo otroci.

Delitev na um in telo je imela za ženske skozi zgodovino usoden pomen. Različne ideologije, predvsem krščanstvo, so ženske vezale le na telesni binarni spol. Moškim so bili dodeljeni pamet, razum, racionalnost, zmožnost sprejemanja odločitev, medtem ko so ženskam pripisovali čustva, telesnost, emocionalnost, neracionalnost, kar pa je ženske postavilo v podrejen položaj (Leskošek, 2002).

Menim, da se slednje odraža že ob rojstvu otrok. Kadar se rodi otrok ženskega spola (tu vidim problem tudi v vsesplošnem razmišljanju skozi binarnost spolov), se pripravijo baloni v roza barvi, ki predstavlja nežnost, medtem ko pri moškem spolu modri baloni predstavljajo odločnost, modrost. Tudi prve igrače se močno razlikujejo pri fantih in dekletih. Prvi se igrajo s sestavljanjo, lego kockami, avtomobili, skratka z igračami, ob katerih otrok razvija sposobnosti spomina, mišljenja, koordinacije ipd., medtem ko so dekletom dodeljene igrače, ki predstavljajo skrbstveno delo in ne spodbujajo razvijanja mišljenja v takšni meri, kot ga spodbujajo igrače za fantke – kuharski in čistilni pripomočki, barbike, dojenčki. Če se fantek na igrišču podi, pomeni, da je »igriv«, »živahen«, kadar pa to počne dekle, je »razuzdana«, »podivjana«.

Oakley (2000) pravi, da je ženska domestikacija (privezanost na dom) krog naučenega prikrajšanja in podrejanja. Ženske za podrejeno vlogo gospodinj vzgajajo druge ženske. Mati privaja hčerko na domestikacijo, pa tudi na ženskost, in jo uči, kako se vesti kot priden otrok. Iz drobnih vsakdanjih medsebojnih stikov zraste ženska identiteta, identiteta, v kateri so sestavine ženskosti povezane z umevanjem sebe kot osebe in sebe kot otroka, tako da treh podob, ženske, otroka in osebe, nikakor ni mogoče ločiti. Sedeti s prekrizanimi rokami, pomagati materi pri postiljanju, nositi čedne obleke, biti vljudna do odraslih, lepo se vesti pri mizi, učiti se odkritosrčnosti in prijaznosti – vse te postavke lepega vedenja, ki sestavljajo socializacijo deklice, se od nje pričakuje.

Zgodovinska raziskovanja pokažejo, da so vse do 18. stoletja človeško fizičnost razumeli generično. Moško telo je bilo norma, žensko pa je bilo odstopanje od moškega in je posledično bilo inferiorno. Biologistični pristopi reducirajo socialne fenomene na domnevne biološke mehanizme, zaradi česar je sociobiologija seksistična in rasistična, saj znanost uporabi za razlaganje in upravičevanje neenakosti (Leskošek, 2002), kot je prikazano zgoraj.

S slednjim se strinja tudi ameriška antropologinja Margaret Mead (2002), ena prvih, ki je empirično utemeljila razliko med biološkimi in družbenimi značilnostmi moških in žensk. To je storila s študijo konceptov moškosti in ženskosti v treh različnih skupnostih na otokih Nove Gvineje. S svojo študijo je zatrjevala, da je zahodnjaška relacija med moškostjo in agresijo ter ženskostjo in skrbjo le ena od številnih možnih permutacij značilnosti, ki nima

bistvene povezave z biološkim spolom. Na drugi strani pa je v istem časovnem obdobju, v prvi polovici 20. stoletja, deloval antropolog George Peter Murdock (v Haralambos in Holborn, 2005), ki vidi biološke razlike med moškimi in ženskami kot temelj delitve dela v družbi glede na spol. Meni, da moških in žensk ne usmerjajo gensko utemeljene predispozicije ali značilnosti, ki bi jim pripisale neko določeno vlogo, pač pa, da biološke razlike, npr. večja fizična moč pri moških in dejstvo, da ženske rodijo otroke, vodijo do spolno pogojenih vlog iz čiste praktičnosti. V medkulturni študiji 224 družb, od lovskih in nabiralskih do modernih držav, Murdock proučuje dejavnosti, dodeljene moškim in ženskam. Ugotavlja, da so določene naloge predvsem moške, kot so lov, drvarstvo, rudarstvo, medtem ko ženskam predpiše nabiralništvo, kuhanje, nošenje vode ipd. Ženska je torej zaradi svoje biološke gradnje privezana na dom in njena glavna funkcija je rojevanje otrok.

Ann Oakley bi Murdockove trditve uvrstila v »mit o delitvi dela po spolu« (Oakley, 2000). Oakley v ideologiji o mestu žensk ločuje dva mita, prvi je »mit o delitvi dela po spolu«, ki pravi, da so le ženske gospodinje, so vselej le gospodinje ali to zmorejo biti, drugega pa poimenuje »mit o materinstvu«, katerega trditev je, da so le ženske matere, so vedno bile matere in so edine primerne za vzgojo otrok. Primarna funkcija mita pa je, da podpira obstoječi družbeni red.

Oakley (v Haralambos in Holborn, 2005) torej pravi, da so vloge spolov ustvarjene kulturno in ne biološko – ljudje se učijo, kako biti ženska in kako biti moški v določenem času in okolju. Študije mnogih družb kažejo, da so vloge spolov lahko zelo različne. Če obstajajo biološke težnje, da se moški in ženske obnašajo na različne načine, jih kulturni dejavniki lahko preglasijo.

»Delati spol« pomeni ustvarjati razlike med dekleti in fanti, ženskami in moškimi, razlike, ki niso naravne, pomembne ali biološke. Ko so razlike enkrat konstruirane, se jih uporabi za ponovno potrditev pomembnosti razlik med spoloma (West in Zimmerman, 1991, str. 24).

Obstaja namreč več kot 4000 drugih kulturnih praks, v katerih se delitev dela po spolu odmika od mitičnega vzorca. Takšen primer so aborigini iz Tasmanije, kjer so ženskam svoje skupnosti prepustili lov na tjulnje, ribolov in lov na oposume, ki je bilo zelo zahtevno in nevarno. Pri lovu oposumov je ženska morala splezati na drevo, uporabila pa je le vrv, oster kamen ter sekirico in se splazila po veji, da je prišla do oposuma. Za tak lov ni bila potrebna le spretnost, pač pa tudi izjemna telesna moč. Ženske, ki lovijo in se bojujejo, v nekaterih kulturah niso nič nenavadnega. V stari afriški kraljevini Dahomej je kraljevsko vojsko sestavljalo pet tisoč žensk in sedem tisoč moških (Oakley, 2000).

Omenjenih primerov je v literaturi veliko in prikazujejo, da se spolne vloge razlikujejo skozi zgodovinski čas kot tudi prostor, kar je po mojem mnenju tehten razlog, da lahko govorimo o družbeni konstrukciji spola. Eden od načinov, kako ohraniti družbeno ustvarjene razlike med moškimi in ženskami, poleg na sistemski ravni v obliki patriarhalne države, vidim tudi skozi nasilje moških nad ženskami.

Sylvia Walby v svoji knjigi Teorije patriarhata (v Haralambos in Holborn, 2005) iz leta 1990 pravi, da je patriarhat nepogrešljiv pri analizi neenakosti med spoloma. Trdi, da obstaja šest patriarhalnih struktur, ki omejujejo ženske in pomagajo ohranjati moško prevlado, med njimi tudi nasilje nad ženskami in država. Svojo razpravo o nasilju začne s trditvijo, da moško nasilje proti ženskam vključuje posilstvo, spolni napad, pretepanje žene, spolno nadlegovanje na delovnem mestu in spolno zlorabo otrok.

Dinnerstein (v Rommelspacher, 1996, str. 10) meni, da moški hoče in mora pridobiti nadzor nad žensko. Moški si mora vedno znova zagotoviti dostop do izvora ugodja, zato je najbolje, da žensko poseduje, jo stalno nadzoruje in ima priložnost, da z njo razpolaga kadarkoli. V spolni ureditvi so hotenje, ugodje, agresivnost in avtonomija večinoma na moški strani. Vse to skupaj, z materialnimi viri, konstruira njihovo moč.

Sylvia Walby tudi pravi, da je nasilje oblika oblasti nad ženskami (v Haralambos in Holborn, 2005). Nasilje pomaga obdržati žensko na njenem mestu in ji jemlje pogum, da bi nasprotovala patriarhatu. Četudi država ni več tako očitno patriarhalna, kot je bila, še vedno naredi premalo, da bi ščitila ženske pred patriarhalno močjo družbe – ženske prejemale nižje plače kot moški, zakonodaja enakih možnosti pa se pogosto ne izvaja.

O nasilju kot obliki moči nad ženskami pričajo ženske na ženskem sodišču. V njihovem kontekstu pa se poleg moči patriarhata in konstrukcije ženskosti prepleta tudi koncept nacije in nacionalizma, ki je s seksizmom močno povezan. V prihajajočem poglavju bom opredelila te koncepte, preden vstopim v raziskovanje ženskih sodišč.

3. Spol in nacija

»Mene in še dve dekleti so odpeljali [...] v posebno, zapuščeno hišo. To noč smo bile posiljene. Odpeljali so nas v posebne prostore. Mene je posiljeval en vojak, medtem ko sta drugi dve dekleti posiljevala dva vojaka. Naslednji dan so prišli drugi [...], prišla je skupina vojakov, dosti njih sem poznala, bili so moji sosedje. Odpeljejo nas v sobe in nas tam posiljujejo celo noč« (Priča iz vzhodne Bosne in Hercegovine v Zajović, 2015, str. 57, moj prevod).

Ženske na ženskih sodiščih pričajo skozi prepletenost vsaj dveh diskriminacij, katerih žrtve so.

Izhodišče razprav o intersekcionalnosti ali diskriminaciji na osnovi več osebnih okoliščin, zgodovinsko gledano, izhaja iz feminističnih analiz temnopoltih avtoric, ki so opozarjale, kako rasizem bistveno vpliva na izkušnjo spola. Primerjava med izkušnjami spolnega nadlegovanja belih in temnopoltih žensk je namreč pokazala, da je barva kože bistveno zaznamovala izkušnje belih oz. temnopoltih žensk. Slednje so namreč omenjale, da so storilci kaznivega dejanja ob spolnem nasilju uporabljali rasistične pridevnike, o čemer belke s to izkušnjo niso poročale (Kuhar, 2009). Angela Davis (1982, str. 174–180) dodaja, da se posilstvo temnopoltih žensk ni štelo za posilstvo, ker so bile kot sužnje lastnina belih moških. Poleg tega, pa so se temnopolte ženske zaradi »mita o črnem posiljevalcu« morale soočiti z rasizmom tudi skozi ta vidik, da so iz belega feminističnega gibanja dolgo bile izključene. Spolni stereotipi o beli ženski so drugačni kot spolni stereotipi o temnopolti ženski.

Koncept intersekcije je uvedla Kimberle Crenshaw leta 1991, ki izhaja iz teze, da je ključni problem politike identitet v tem, da tovrstna politika pogosto prekrije ali ignorira intraskupinske razlike. Tako politike, ki naslavljajo nasilje nad ženskami, ponavadi upoštevajo samo dimenzijo spola, čeprav na nasilje nad ženskami vplivajo tudi druge dimenzije identitet, kot so barva kože, socialni položaj, spolna usmerjenost, etnična pripadnost ipd. (Kuhar, 2009).

Na tem mestu je treba razlikovati med pojmom večkratne in intersekcijske diskriminacije. Pri večkratni diskriminaciji je osebne okoliščine možno sešteti – oseba je diskriminirana na podlagi več različnih osebnih okoliščin, ki pa jih je možno med sabo razdvojiti (npr. ženska doživlja diskriminacijo zaradi barve kože in diskriminacijo, ki jo doživlja zaradi spola), medtem ko gre pri intersekcijski diskriminaciji za prepletenost diskriminacij, ki privedejo do nove realnosti oz. nove diskriminacije (Dokmanović, 2017).

Iz napisanega lahko povzamem, da so ženske, ki pričajo na ženskih sodiščih, podvržene interseksijski diskriminaciji, kajti diskriminacija na podlagi spola in hkrati na podlagi etnične in drugih pripadnosti jih je pripeljala do povsem nove realnosti diskriminacije in nove vsebine. S tega vidika se mi zdi pomembno nasloviti prepletenost konceptov spola in nacije, ki jo vidim kot temelj razumevanja ženskih sodišč.

Menim, da sta koncepta spol in nacija močno povezana, s tem mislim, da je v konstruktualni nacionalnosti že opredeljena predstava o tem, kakšen mora biti moški in kakšna ženska, in te predstave ponotranjimo že v otroštvu. Spomnimo se osnovnošolskega citiranja pesmi Zdravljica, katere sedma kitica je slovenska himna, medtem ko peta kitica – »Bog živi vas Slovenke, prelepe, žlahtne rožice; ni take je mladenke, kot naše je krvi dekle; naj sinov, zarod nov iz vas bo strah sovražnikov!« (Zdravljica, b.d.) – ponazarja, kar želim povedati. Kitico interpretiram kot nagovor ženskam – »lepim Slovenkam« –, katerih naloga je rojevati in vzgajati moške vojake oz. ohranjati nacijo in »čistost« nacije.

Nira Yuval-Davis (2009) slednje ubesedi s tem, da ima ženska pripadnost dvojno naravo v konstrukciji nacije in etnije. Po eni strani so ženske, tako kot moški, pripadnice skupnosti, po drugi pa zanje obstajajo specifična pravila in uredbe, ki se nanašajo nanje kot ženske. Sama bi dodala, da obstajajo prav tako specifična pravila za moške.

Večina teoretikov, ki so se ukvarjali s področji nacionalizma in nacionalne države, je ignorirala povezavo s spolom in so se osredotočili na nacionalnost kot temelj nacionalne identitete. Delna izjema pri tem je Mosse (v Charles in Hintjens, 1998, str. 2–3), ki je analiziral povezavo med evropskim, predvsem nemškim, nacionalizmom in seksualnostjo. Mosse trdi, da so bile nacionalne ideologije, ki so se pojavile v poznem 18. in začetku 19. stoletja v Evropi, povezane s poskusi buržoazije pri ustvarjanju nacionalne skupnosti po njihovi podobi. Ta podoba je temeljila na spolni delitvi dela, spolni usmerjenosti, nacionalni usmerjenosti, kar je vključevalo predstave o spoštovanju in o primernem vedenju, o tem, kako je biti moški, o dopolnilnih vlogah žensk v družbi ter ideje o »rasni« superiornosti. Moški so bili predstavljeni kot spodobni, pogumni in aktivni državljani, medtem ko so ženske bile varuhinje morale in tradicije v zasebni sferi. Moškost je bila temelj nacije in družbe.

Na začetku 19. stoletja so nacionalne države zavestno konstruirale simbole, ki predstavljajo nacijo. Kot je poudaril Erikson (v Charles in Hintjens, 1998, str. 7), so ti simboli morali biti tako močni, da so zagotovili ne le racionalno, pač pa tudi čustveno pripadnost državljanov. Zato je narod predstavljen kot velika buržoazna družina, kateri državljani dolgujejo pripadnost. Podobe žensk kot čednih, skromnih mater, ki ohranjajo tradicijo, so bile

osrednjega pomena v ideologiji nacionalizma. Ženske, ki so odstopale od te vloge, so bile prezirane, saj naj bi presegale meje ugledne ženske in s tem meje nacionalne pripadnosti.

Nira Yuval-Davis (2009) opozarja, da koncept nacionalne države predvideva popolno ujemanje med mejami nacije in etnično pripadnostjo tistih, ki živijo v določeni državi, kar pa je fikcija, saj v vseh družbah in državah živijo ljudje, ki jih ne štejejo za pripadnike hegemonične nacije. To fikcijo opredeli kot osnovo nacionalistični ideologiji. Nadaljuje, da se za konstrukcijo meja nacij uporablja vrsta kulturnih, pravnih in političnih diskurzov, toda te meje oblikujemo zato, da lahko ljudi razdelimo na »nas« in »njih«, nato pa jih prenašamo z generacije na generacijo. Kot biološke proizvajalke ljudi so ženske torej tudi nosilke skupnosti znotraj teh meja oziroma so videne kot označevalke teh mej.

Če povzamem njene besede, nacionalizem določa, kdo pripada in kdo ne pripada nacionalni skupnosti, ter med drugim predpisuje značilnosti žensk in moških ter kaj je primerno in kaj ne. Po tej primernosti so prepoznani tisti, ki resnično pripadajo narodu.

Mosse (2003) prav tako primerja vlogo moških in žensk skozi koncept nacije in pravi, da hkrati, ko so idealizirali moškost kot temelj nacije in družbe, so žensko, ki so jo pogosto obtoževali zaradi plitkosti in lahkomišelnosti, hkrati opevali kot varuhinjo morale in varuhinjo javnega in zasebnega reda. Ženska ni bila omejena na družino, vendar so ji pripisovali bolj pasivno kakor aktivno vlogo. Bila naj bi varuhinja, zaščitnica in mati. Čeprav so žensko idealizirali, so jo hkrati trdno postavili na svoje mesto. Ženske, za katere se je pokazalo, da niso vredne ideala, so videli kot grožnjo za družbo in nacijo, grožnjo za red. Od tod globoko sovraštvo do ženskih revolucionarnih likov, ki je bilo večje od sovraštva do moških revolucionarjev.

Menim, da je »primernost« ženske, o kateri govorijo Moose in ostali, bila predvsem nadzorovana skozi žensko spolnost. Namreč, če nacionalizem temelji na etnični pripadnosti in če so pripadniki etnije med sabo »povezani s krvjo«, potem vidim ta nadzor zelo povezan z ohranjanjem konstruirane etnične meje.

Značilnost enega vidika nacionalističnih diskurzov je zahteva po večanju rodnosti (»ljudje kot moč«). Ženske so pozvane, naj imajo več otrok, da bo nacija lahko cvetela in premagala svoje sovražnike. Toda poziv ženskam, naj imajo več ali manj otrok, ni skoraj nikoli enak za vse ženske iz vseh razredov, z različnimi telesnimi sposobnostmi in iz različnih etničnih skupin. Zavaljo »kakovosti« nacije so pozvane izobražene ženske višjega razreda in »pravega« etničnega porekla, naj imajo več otrok, medtem ko revnim ženskam, osebam z ovirami in pripadnicam etničnih manjšin preprečuje, da bi imele otroke (Yuval-Davis, 2009). V takih zahtevah počutje in možnosti posameznih žensk niso pomembni.

Nacionalizem in seksizem sta globoko prepletena in sta drug od drugega odvisna. Za primer lahko vzamemo jugoslovanske ženske, ki so tu vedno doživljale protislovja. V socialističnem sistemu je istočasno potekal diskurz o enakosti spolov in hkrati realnost, kjer so prevladovali patriarhalne vrednote. V današnjih nacionalističnih novih demokracijah obstaja protislovje med simboličnim pomenom »ženske za narod«, ki ženske postavlja na sam temelj, ter med njihovo marginalizacijo, izključenostjo iz politične scene in naraščajočim nasiljem nad ženskami (Morokvasic, 2002, str. 69).

Iz pričanj žensk na ženskih sodiščih je povezava med konceptoma spola in nacije zelo vidna skozi različne oblike nasilja, ki so ga doživljale.

Prepoved splava, prisilna sterilizacija, množična posilstva in odvzem pravice do materinstva le delno dajejo vpogled v zgodovinsko ukrojen spekter državnega terorja, ko se poseg v žensko telo upravičuje z nacionalnim interesom, ali kot v primeru množičnih posilstev, z nacionalno dolžnostjo (Yuval-Davis, 2009).

Nira Yuval-Davis (v Zaviršek, 2018) je tudi pokazala, da nacionalizem telesa žensk vedno uporablja kot svojo najpomembnejšo strategijo. Enkrat je ta strategija usmerjena v discipliniranje teles in drugič v zaščito. Od žensk se včasih zahteva, naj manj rojevajo in opravljajo selektivne reprodukcijske izbire (npr. selektivno uničenje ženskih fetusov zaradi želje po rojevanju moških otrok; rojevanje otrok določene etnične pripadnosti, torej »čiste krvi«), drugič pa se od njih zahteva, da rojevajo več. Slednje nacionalistične politike podkupijo z višjimi otroškimi dodatki in drugimi socialnimi prejemki.

Tudi v liberalnih demokratičnih državah, ki naj bi vse državljanke obravnavale enako, se pravice le-teh razlikujejo in so odvisne od socialnega statusa, etnične pripadnosti, spolne usmerjenosti in spola. V Veliki Britaniji na primer bele ženske iz srednjega socialnega razreda, ki so heteroseksualke, vidijo kot primerne in reproduktivne matere britanskega naroda in so spodbujene pri rojevanju otrok. Medtem ko revnim, samskim ženskam, pripadnicam delovnega razreda, temnopoltim in lezbijkam je reproduktivnost predstavljena kot neprimerna (Charles in Hintjens, 1998 str. 8–9). Menim, da definiranje žensk kot reproducentk družbe lahko vodi do nadzora njihovih reproduktivnih pravic in spolnosti za namen ohranjanja nacionalnih meja.

Zaviršek (2018) se omenjenim teorijam pridružuje, ko pravi, da nacionalistične ideologije ideologijo »skrbi« izkoriščajo, saj jih skrbi za narod, katerega preživetje je povezano z glavno temo (neo)patriarhata – nadzorovanjem ženske reprodukcije in nadzorovanjem nasploh. Pravica do splava tako ni več zasebna zadeva, temveč politična. Če bi ženske rojevale več, bi se rodilo več »naših otrok«.

V mnogih primerih država prenese nalogo nadzorovanja družin in ženske spolnosti verskim oblastem in moškim glavam družine. Primer tega so umori palestinskih žensk s strani palestinskih moških, z namenom da bi ubranili »družinsko čast«, ti umori pa so tolerirani s strani izraelske oblasti. Pri tem sodelujejo z voditelji palestinskih skupnosti, ki takšna dejanja podpirajo in jih opredeljujejo kot »del arabske folklore in tradicije«, kar pa olajša izraelski nadzor nad palestinskimi skupnostmi in okrepi nadzor moškega nad spolnostjo žensk (Al-Final, v Charles in Hintjens, 1998, str. 9–10).

Če je v nacionalističnem diskurzu nadzor nad žensko spolnostjo bistvenega pomena za ohranjanje etnije, potem lahko sklepam, da je bistvenega pomena tudi ta, da »drugi« moški ne smejo spolno dostopati do njih. Spolni odnosi ženske so torej dovoljeni le z moškimi, ki sodijo v skupino »mi«. Ženske so ključnega pomena za reprodukcijo naroda, hkrati pa so v tem smislu tudi šibka točka nacije, kajti spolnost z »drugimi« razvrednoti ženske v odnosu do nacije. Zato v naslednjem podpoglavju raziskujem vloge žensk v vojni, kjer je pogosta taktika za ponižanje nacije posilstvo žensk.

Naj poglavje končam z mislijo Balibarja (v Charles in Hintjens, 1998, str. 7):

Kar imajo rasizem, nacionalizem in seksizem skupnega, je, da so to kategorije, ki [...] delijo univerzalnost človeške vrste na transzgodovinske skupine, ki naj bi se med sabo ločevale zaradi bistvenih razlik, ali pa se skupine tega zavedajo in se ravnajo, kot da bi jih te razlike dejansko ločevale (moj prevod).

3.1. Spolno zaznamovane vojne

»Strah ga je bilo, da ga bodo poslali v zapor. Rekla sem mu, da je to boljše, saj bom vsak dan hodila na obisk in mu nosila hrano. Svojim otrokom bom lahko rekla, da je njihov oče v zaporu, ker ni želel streljati na druge ljudi [...]« (Priča iz Kraljeva, v Zajović, 2015, str. 54, moj prevod).

Moški z ničemer niso mogli bolj dokazati pripadnost naciji kot s tem, da se pridružijo vojski za zaščito svoje države. Nacija pripada tistim, ki preživijo in ki jo ščitijo (Benton, 1998, str. 40). S tega vidika vidim mobilizacijo kot teror, ki se izvaja nad moškimi, in katere posledice čutijo tudi matere, žene, otroci.

Na ženskem sodišču v Sarajevu so priče iz Srbije v največji meri pričale o zločinih prisilne mobilizacije v Srbiji med letoma 1991 in 1999. Mobilizacija moških so nepriznani zločini proti miru. Vojne in civilne oblasti so odbijale in še naprej odbijajo objavljane podatke, saj naj bi se ti podatki smatrali za vojno tajnost. Tega zločina ne priznavajo niti mednarodne institucije. Prisilno mobilizirani moški, od katerih so mnogi bili dezertirji, so žrtve ne samo regionalnega pač pa tudi mednarodnega militarizma (Zajović in Urošević, 2017).

Vojna je vedno bila vabilo k moštosti. Isherwood (v Mosse, 2005) je v poznih dvajsetih letih pisal, da je angleške pisateljice mučil občutek sramu, ker se vojne niso udeležili. Verjeli so, da je bila preskus poguma, zrelosti in junaštva, preskus, ki postavlja vprašanje, če je res pravi moški. Ženske so bile v knjigah in na slikah med vojno in po njej idealizirane kot dobri duhovi, ki varujejo zaledje ali negujejo ranjence, lahko pa so bile tudi prostitutke, ki so poskrbele za spolne potrebe vojakov, preden so jih poslali nazaj med tovariše v jarkih .

Eden od razlogov, zaradi katerega je moškimi privlačno, da postanejo vojaki, je torej povezan s potrjevanjem in krepitevijo moškosti. Če upoštevamo še vedno veljavne predstave o moškosti zahodnih družb, je razvidno, da je definicija le-te neločljivo povezana s heteroseksualnostjo in monopolom sile – homoseksualci so v našem kulturnem kontekstu razumljeni kot manj moštati oz. manj moški kot heteroseksualci. Poleg tega se v vojski uporabljajo izrazi, ki povezujejo nasilje in moško seksualnost, kot je bil npr. napad na Belgijo med prvo svetovno vojno bil imenovan »posilstvo Belgije«, puški se reče »vojakova nevesta« ipd. S konstrukcijo militarizma oz. v militarizmu negovanega ideala moškosti se na poseben način združita moška heteroseksualnost in nasilje, kar med drugim tudi utemeljuje (a ne determinira) posilstvo (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Spolna suženjstva in druge oblike spolnih zlorab in posilstev pa imajo v vojni skozi oči nacionalizma simboličen pomen.

Spolni dostop do žensk ene skupine, s strani moških iz »druge« skupine predstavlja uničenje prve skupine, zato je posilstvo žensk »sovražnic« pogosto v vojnah, kar tudi imenujemo etnično čiščenje (Charles in Hintjens, 1998, str. 11).

Nasilje nad ženskami je eden od načinov za doseg prevlade nad »drugimi« na najbolj ponižujoč način. Vzorec posilstev in spolnega nasilja nad ženskami med vojno se pojavlja že od prvih vojn in se pojavlja tudi dandanes. Kot primer, med neodvisnim gibanjem v Bangladešu leta 1971 je bilo nasilje nad ženskami množično. Anuradha Chenoy (v Kaufman in Williams, 2010, str. 37) v svoji študiji Ženske in konflikti v Južni Aziji pravi, da so bili poleg visoko številčnega genocida spolni zločini skupna značilnost teh dogodkov. Posilstva so bila pogosta oblika poniževanja »druge« skupnosti. Za muslimansko skupnost v Bangladešu so bila

posilstva žensk ekstremna oblika izkazovanja nespoštovanja, katera so pogosta vodila do nadaljnjega trpljenja v družini, ki ni vedela, kako prenašati posledice. Posilstva so včasih izvajali pripadniki neformalnih milic ali pa vojaki, ki so se borili v imenu vlade. Na primer, med boji za preprečitev Bangladešu, da postane neodvisen, so pakistanski vojaki terorizirali bangladeško prebivalstvo z nočnimi napadi, med katerimi so ženske posiljevali v njihovih vaseh ali pa so jih odpeljali v vojašnice kot spolne sužnje.

Spolno nasilje, o katerem so pričale priče predvsem iz Bosne in Hercegovine in Hrvaške, se tudi večinoma nanaša na čas vojne. Ženske so pričale o spolnih zločinih – posilstvih, spolnih suženjstvih, prisilnih zanositvah. Spolne zločine so povzročali pripadniki vseh oboroženih formacij, predvsem pa so pričale omenjale srbske vojake. Ženske so bile posiljene zaradi svoje nacionalne oz. religijske pripadnosti ali enostavno zato, ker so ženske, najpogosteje pa zaradi obeh razlogov (Zajović, 2015).

Ženske v črnem (feministična organizacija, ki jo predstavim v naslednjem poglavju) so opozorile, da v nekdanji Jugoslaviji, čeprav je posilstvo v vojni ekstremen primer spolno zaznamovanih učinkov vojne, najhujše izkušnje vojne za vpletene ženske pogosto niso bila posilstva, temveč izguba celotne osnove njihovih nekdanjih življenj in ženstvenosti (Yuval-Davis, 2009).

V nekdanji Jugoslaviji so bila posilstva obsojena le, če so jih storili moški, ki so bili pripadniki »druge« etnične skupnosti (Charles in Hintjens, 1998, str. 11). Menim, da iz slednjega lahko razberemo, da je bilo posilstvo kaznivo dejanje zoper narod in ne ženske. Ženska je bila tu kot oseba s svojo izkušnjo in resnico popolnoma spregledana.

Sarah Benton (1998, str. 28) pravi, da je bilo množično posilstvo način napadanja nacije, predvsem njene časti, in način izpodbijanja moči moških sovražnikov. Posilstvo simbolizira nesposobnost moških, da bi zaščitili svoje ženske.

Posilstvo in spolno nasilje sta bila uporabljena kot dokazovanje dominantnosti ene skupine nad drugo. Ker naj bi ženska spolnost bila pod nadzorom moških iz »iste skupine«, je posilstvo te ženske s strani »drugega moškega« dejanje podrejanja prve skupine (Kaufman in Williams, 2010).

Podobno pravijo tudi sodelavke ženskih sodišč – posilstva se v vojnah smatrajo za skrajna simbolična dejanja poniževanja moškega nasprotnika. Poleg tega posilstva žensk za moške nasprotnike pomenijo, da niso sposobni zavarovati »svojih« žensk. In še več, raziskave so pokazale, da so možje žrtev vojnih posilstev iz leta 1945 smatrali ženske za odgovorne in da so jih moški zapuščali, ker so bile posiljene, kar se dogaja tudi danes. To pa pomeni, da ob teh

dejanjih moški smatrajo sebe za oškodovane v svoji moškosti zaradi zlorabe »svojih« žensk. V fokusu je torej posledica za moške in ne trpljenje žensk (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Če se vrnemo na konstrukt meja nacije in kdo sodi znotraj ter zunaj nacije, je na tem mestu pomembno poudariti, da se spolni napadi na ženske lahko uporabijo tudi kot sredstvo za rušenje meja nacije.

Večkratno posiljevanje žensk v vojnah in drugih konfliktih je bilo interpretirano kot napad na nacionalno identiteto. S posilstvi je bilo namreč zagotovljeno, da so ženske rojevale otroke »drugih« in ne otrok svojega lastnega naroda (Charles in Hintjens, 1998, str. 13).

Nacionalizem, dopolnjen z militarizmom, gresta z roko v roki s podrejanjem žensk. Nasilje, zlorabe, pohabljanje ženskih teles dominirajo v vojnih sporočilih s strani »vojnih herojev«. Vojno in vojno nasilje je mogoče razumeti le, če upoštevamo, da so ideje o moškosti in ženskosti globoko vgrajene v simbolično konstrukcijo nacije. Nacija je pogosto uprizorjena kot ženska, saj ženska poseblja tradicijo nacije in zagotavlja zalogo vojakov. Posledično imata boj za nacionalno ozemlje in etnično ločevanje »mi« proti »oni« stvarne posledice za ženske. O tem tudi pričajo ženske na ženskih sodiščih. Ženske imajo posebno nalogo znotraj nacionalnega projekta (Zajović in Urošević, 2017).

Menim, da bomo vse omenjeno najbolje razumeli skozi sledečo izpoved.

Jovana Carević iz Zagreba, Hrvaška (prav tam, str. 118):

Hrvaška je moja domovina. Druge nimam. Tu so rojeni vsi moji predniki, ne samo jaz. Pogosto so me pozivali na informativne razgovore na policijsko postajo [...] in mi govorili, da ne razumejo, kaj počnem na Hrvaškem in da je najbolje, če zapustim državo. Povedala sem jim, da sem rojena na Hrvaškem, da sem prišla v Zagreb, ko sem želela in bom iz njega šla, kadar bom želela. Še vedno živim v Zagrebu in ne mislim iti nikamor drugam. In zato sem tu, da bi povedala resnico, z željo, da se takšne stvari ne zgodijo nikoli več – da ljudje ostanejo brez služb, brez registracije, brez pravice do dela, z mizerno pokojnino. Čutim nepravico, ki mi je bila dana kot ženski. Službo sem rešila s samozaposlitvijo, ampak časti ženske mi ne more nihče nikoli povrniti (moj prevod).

Pričanja žensk, kot je slednja, omogočajo razvijanje in spodbujanje ženske solidarnosti. S tem terminom pa želim opisati tako ženska gibanja kot tudi medsebojno sodelovanje žensk v boju proti različnim oblikam diskriminacije, kot tudi sprejemanje druga druge, poslušanje in

skupno učenje skozi pripovedovanje osebnih izkušenj. V nadaljevanju raziskujem žensko solidarnost s poudarkom na organizaciji Ženske v črnem ter nato ženskih sodišč, kot glavni fokus tega dela.

4. Solidarnost žensk na presečišču diskriminacij

»Počutim se umirjeno in srečno, ker sem z vami te dni. Zbrala sem dovolj energije, da grem naprej...« (Priča Edina Karić, v Zajović in Urošević, 2017, str. 45, moj prevod).

»Žensko gibanje« pomeni prostor znotraj družbene celote, ki omogoča diskurz o ženskem bivanju, željah, bolečinah, izkušnjah in mislih. Prostor, v katerem same razvijajo moč definicije in je čas ter sila v družbi in zgodovini (Maurer, 1995). Ženska solidarnost pa se prične z odločitvijo, da slišimo drugo, da slišimo njeno izkušnjo, da pustimo, da njena zgodba pride ven tako, kot jo je nam pripovedovala. To pomeni, da je izkušnja vsake ženske enakovredna. S solidarnostjo potrjujemo svojo posebnost in njeno posebnost. Ko slišimo drugo in ko jo razumemo, potem ona ni več sama. Ženska solidarnost pomeni, da smo sprejele odločitev o razumevanju druga druge, da razumemo drugo v kontekstu hierarhije patriarhalnega sistema, v kontekstu družbene diskriminacije in politike (Mladenović, 2019). Solidarnost žensk je tudi oblika upanja in je predvsem feministična politika (Udruženje Okvir, 2018).

V primeru ženskih sodišč, ki so bila ustanovljena skozi solidarnost žensk in v katerih se krepi solidarnost žensk, se to zelo lepo kaže. »Videlo se je, da smo bile del ena druge. Jaz sem prva pričala na prvi seji, a me je skrbelo, kako bo šlo drugim [...]. Bile smo kot ena družina« (priča iz Vrnjačke Banje, v Zajović in Urošević, 2017, str. 33). Ali pa: »Skupaj smo jokale in to nas je povežalo, to preživljanje skupne bolečine. Niti z najboljšo prijateljico nismo mogle podeliti izkušnje, ki smo si jo podelile med seboj. Postale smo najbližje ena drugi« (priča iz Prizrena, prav tam, str. 33).

Poudarila bi, da protivojna ženska solidarnost vključuje ženske vseh etničnih pripadnosti, življenjskih stilov, izobrazbe, generacij. S tem, ko druga drugo poslušajo in poskušajo razumeti, premoščajo militantni nacionalizem. »Zdaj mi je mnogo lažje, ko mati iz Srbije govori odprto. Mi smo žrtve, a ne krivim ne vašega sina ne vašega moža. Bili so prisiljeni, to se je dogajalo tudi v BiH« (Priča iz Tuzle, prav tam, str. 167).

O tem prav tako govori Nira Yuval-Davis, ko omenja tudi Ženske v črnem. Zanje pravi, da medtem ko priznavajo in spoštujejo različne položaje in porekla žensk (vključno z različnimi razmerji moči), ki so inherentna ustreznim povezavam med pripadnicami skupnosti, ki okupirajo, in skupnosti, ki so okupirane, so vse ženske, ki jih poiščejo in povabijo k sodelovanju v dialogu, predane cilju, da zavrnejo sodelovanje v reprodukciji obstoječih razmerij moči. Solidarnost žensk si predstavlja tako, da vsaka sogovornica v dialogu prinese s seboj svojo

ukoreninjenost v neki pripadnosti in identiteti, istočasno pa se skuša premakniti, da bi se postavila v situacijo izmenjave z ženskami z drugačno pripadnostjo in identiteto (npr. vzemimo za primer Bosanke in Srbkinje – prve so pripadnice napadane države in druge države, ki je vojno promovirala in jo začela), istočasno pa se poskuša premakniti, da bi se postavila v situacijo izmenjave z ženskami z drugačno pripadnostjo in identiteto. Nira Yuval-Davis to obliko dialoga poimenuje »transverzalitem« in ga ločuje od »univerzalizma« ki je navsezadnje izključevalen in predvideva, da dva subjekta različnih izhodišč nista mogoča za skupno razumevanje (Yuval-Davis, 2009).

Women's international league for peace and freedom – ženske iz 13 držav, ki so se povezale v Haagu in protestirale proti prvi svetovni vojni, argentinske Matere izginjajočih otrok, Women for peace – skandinavske ženske, ki so se borile proti NATU, Women for mutual security, britanske ženske skupine Greenham Common, ter izraelske, italijanske in jugoslovanske Ženske v črnem sodijo le med nekaj znanih ženskih skupin, ki so bile dejavne od začetka 20. stoletja dalje (Zaviršek, 2017; Yuval-Davis, 2009). Predstavila bom mednarodno mrežo Ženske v črnem iz Beograda, slednje pa so bile glavne akterke pri ustanovitvi ženskih sodišč na prostoru bivše Jugoslavije.

4.1. Ženske v črnem

Gibanje Ženske v črnem je bilo ustanovljeno s strani majhne skupine žensk v Jeruzalemu leta 1988. Glavna in najbolj odmevna akcija gibanja so bile tedenske demonstracije vsak petek med prvo in drugo uro popoldne na znanih lokacijah po Izraelu. Namen gibanja je bil protest proti izraelski okupaciji Palestine in posledično nasilja. Njihova črna oblačila so simbolizirala žalovanje izraelskih in palestinskih žensk nad vsem, kar se dogaja. Ženske, ki so bile del gibanja, so imele različne poglede na politiko, pripadale različnim generacijam, a gibanje jih je združilo. Ženske v črnem so bile v javnosti večinoma deležne negativnih reakcij (Helman in Rapoport, 1997).

9. oktobra 1991 so se ženske, aktivistke in feministke iz prostorov bivše Jugoslavije, prav tako organizirale v *Žene u crnom* ter na ta dan prvič naredile veliko javno akcijo in se začele boriti proti tedaj močnemu militarizmu in razširjanju nacionalističnih vojn po državah Jugoslavije. Mirne shode so ponavljale vsako sredo med vojno. Ženske v črnem iz Beograda so začele javni nenasilni protest proti vojni in kakršnemu koli etničnemu sovraštvu, militarizmu, diskriminaciji in nasilju. Na teh shodih so stale skupaj ženske iz različnih držav bivše

Jugoslavije, kar je bilo za tisti čas zelo pogumno. Ženske v črnem so se povezale mednarodno, in sicer v mrežo žensk proti militarizmu, saj kot pravijo, osebno ni samo politično, je tudi mednarodno (Zaviršek, 2017).

Tako palestinske, izraelske kot tudi jugoslovanske in druge ženske s prodorom na javna mesta in s konstrukcijo simboličnega prostora znotraj javnih mest izpodbijajo moški monopol v participaciji v javni sferi in spolno pogojene delitve med javno in zasebno sfero. Ženske s pomočjo svojih teles – dejanja, ki ga dojemajo kot provokativno in drzno – poskušajo obrniti položaj spola, ki jim ga dodeljujejo moški. Z dejanjem, ko stojijo na trgu v kvadratu, sporočajo, da ne želijo ostati v senci, in namesto tega poskušajo zavzeti sredino (Helman in Rapoport, 1997). Ženske se borijo s svojimi telesi, ko vsak teden s slogani stojijo v tišini, ogrožene za življenje. Telo so uporabile tudi kot politično sporočilo – uporaba ženskega telesa za nekaj, kar se od žensk ne pričakuje (Zaviršek, 2017).

Ženske v črnem v Beogradu nenasilni odpor delajo viden – odpor militarizmu, vojni, seksizmu in nacionalizmu, prav tako ustvarjajo mreže ženske solidarnosti, mirovne koalicije in zaveznitva proti vsem patriarhalnim politikam nadzora nad ženskami, vseh vidikih etnične homogenizacije in zahtevajo demilitarizacijo in razorožitev. Ženske v črnem nenehno zahtevajo soočanje s preteklostjo in odgovornostjo za vojno in vojne zločine, kot tudi moralno in politično kolektivno odgovornost (Žene u crnom, 2019).

Ena od pomembnosti organizacije so njeni simboli. Črno barvo v tradicionalni kulturi ženske nosijo zaradi smrti bližnjih članov družine, kar je osebna, družinska odgovornost žensk v mnogih kulturnih kontekstih. Za Ženske v črnem pa je črnina javna, politična barva, izbor – črno barvo nosijo zaradi smrti vseh žrtev vojne in nasilja. Njihova črnina je bila v času vojne na prostoru bivše Jugoslavije javno dejanje pobude proti politiki vojne, nacionalizma, militarizma. Drugi simbol je tišina. Tišina je v patriarhatu ženskam vsiljena, tišina prikriva in negira izkušnje žensk. Pri Ženskah v črnem se tišina odvija v javnem prostoru, kar je dejanje obsodbe tistih, ki proizvajajo vojno in nasilje (Zajović, 2006). Tišino so prav tako izbrale, ker nimajo besed za vse tragedije in vse, kar se dogaja pred njihovimi očmi. Njihovi slogani pa so bili »ne govorite v našem imenu, me govorimo v svojem imenu«, »Albanke so naše sestre«, »to ni naša vojna«, »Srebrenica«, »vedno neposlušne« (Zaviršek, 2017).

Ženske v črnem sporočajo ravno to, o čemer sem pisala v prejšnjih poglavjih, da sta militarizem oz. militantni nacionalizem in seksizem močno prepletena pojma. Kajti vojna vzpostavi in okrepi stare spolne polarizacije – moški se bori, je pogumen, varuje domovino in svojo žensko, medtem ko je ženska doma in čaka na svojega moža ter je skozi posilstva uporabljena kot trofeja zmagovalca (prav tam). Dodala bi, da je ženska kot objekt uporabljena

tudi skozi nacionalistične politike v vojni, saj skozi posilstva žensk poteka izbris določene etnije.

Ženske v črnem in druge ženske iz podobnih organizacij so začele zbirati zgodbe žensk, ki so preživele vojno (Zajović, 2006). S tem so ženske, ki so žrtve nacionalističnega militarizma, dobile priložnost, da se jih sliši, da njihove zgodbe postanejo javne in se posledično zapišejo v zgodovino. Eden takih prostorov, kjer imajo ženske to možnost, so ženska sodišča, razvita po celem svetu, in ravno ene od glavnih pobudnic ženskih sodišč na prostoru bivše Jugoslavije so Ženske v črnem iz Beograda.

4.2. Ženska sodišča

Pregled problematike družbene konstrukcije spola ter povezave med konceptoma spola in nacije je bil potreben za razumevanje širšega konteksta ženskih sodišč. Slednji so namreč prostori, kjer ženske pričajo kot žrtve nasilja hkrati, ker so ženske in ker so pripadnice določene etnične, kulturne, religiozne skupnosti.

Ženska sodišča se prostori, kjer ženske pričajo o izkušnjah nasilja, kjer naglas poimenujejo zločine in iščejo zadovoljitev pravice. So alternativni politični prostori oz. diskurzi alternative, ki »izzivajo« obstoječe politične sisteme današnjega časa. Ženska sodišča so izraz odpora in zavedanja, da koncepti, utelešeni v idejah in institucijah našega časa, niso sposobni razumeti in zaustaviti nasilja. So prostori, ki razbijajo utišanje žensk, in so prostori, ki potrjujejo, da je osebna izkušnja nasilja, mučenja in diskriminacije žensk politično vprašanje, ki bi ga morali narediti vidnega na javni, lokalni, regionalni in mednarodni ravni (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Ženska sodišča so simbolična in neformalna, a so pomembna alternativa formalnim sistemom pravičnosti (Žene u crnom, 2016). Torej ta sodišča nimajo pravnih posledic, pač pa predstavljajo alternativo obstoječemu sodnemu sistemu in omogočajo varen prostor za pričanja oz. pripovedovanja žensk.

Institucionalni pravni sistem najpogosteje ni na strani žrtev; tudi pravična sojenja ne pomenijo pravičnosti za žrtve. Institucionalni pravni sistem najpogosteje ne priznava in ne sankcionira nasilja nad ženskami, prav tako najpogosteje ne zadovoljuje pravičnosti ne na mednarodni, še manj pa na državni ravni. Posebej se slednje odraža na državah bivše Jugoslavije, v katerih politične elite vlagajo veliko naporov v to, da se izognejo pravičnosti (Zajović, 2015).

Prvo žensko sodišče je bilo organizirano leta 1992 v Lahoreju, Pakistan. Do leta 2015 je bilo organiziranih okoli štirideset ženskih sodišč po celem svetu, največ jih je v Aziji in Afriki. V času teh sojenj je bilo govora o velikem razponu kršenja človekovih pravic: vojni zločini nad ženskami, nasilje in zločini nad ženskami zaradi običajev, religije, etnične pripadnosti, vojno nasilje nad ženskami in celotno populacijo, ekonomsko nasilje in kršenje delovnih pravic, nasilje v družini nad ženskami, kršenje ženskih reproduktivnih pravic, zločini nad starim prebivalstvom, specifično politično nasilje ipd. (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Ženska sodišča organizirajo ženske organizacije oz. mreže na lokalni, regionalni ali mednarodni ravni (kot so Ženske v črnem). Priprave na žensko sodišče lahko potekajo na različne načine. Izkušnje dosedanjih organiziranih omenjenih sodišč dokazujejo raznovrstnost načinov in metod priprav, ki pa jih grobo lahko razdelimo na edukativne aktivnosti (seminarji, okrogle mize, javne debate, prezentacije, ki odpirajo odprt dialog, menjava informacij o različnih vprašanjih) ter umetniške aktivnosti (uprizoritve, filmi, gledališke predstave, umetniško-aktivistični karavani ipd.) (prav tam).

Proces priprave na pričanje na ženskem sodišču lahko traja tudi nekaj let. Organizirana skupina aktivistk, strokovnjakinj in prič sodelujejo pri opolnomočenju, podpiranju, usposabljanju, terapevtski obravnavi in preprečevanju retravmatizacije s pomočjo psihosocialne strokovne podpore. Proces vzpostavljanja prostora za pričanje je za ženske pomembnejši od končnega cilja (prav tam).

Ženska sodišča ne izrekajo sodb, vendar pa javno nagovarjajo in vršijo pritisk na nacionalne in mednarodne institucije, s ciljem sprožitve ustreznih ukrepov proti izvršiteljem zločinov. Po pričanju o pretresljivih življenjskih zgodbah in nepravilnostih žensko sodišče razvija sposobnost, da rešuje individualne primere pred nacionalnimi ali mednarodnimi sodišči v okviru obstoječega pravnega sistema, in to ne le za individualno, pač pa za kolektivno trpljenje. Največkrat gre za priporočila in zahteve državam kot odgovornim akterjem v vojnah (Ženski sud za bivšu Jugoslaviju, 2012).

4.2.1. Pomen organiziranja ženskih sodišč skozi koncept pravičnosti

Razlogi za ustanovitev ženskega sodišča (Zajović, 2015):

- kontinuiteto nasilja nad ženskami v vojni in miru se naredi vidno;

- ustvari se prostor za individualne izkušnje žensk in za vključevanje ženske izkušnje v javni spomin;
- vrši se pritisk na skupnost in institucionalni sistem ter prizna trpljenje žrtvam;
- razume se širši kontekst, v katerem so ženske žrtve nasilja;
- zadovolji se potrebam, katerih institucionalna pravičnost ne ponuja, in za ustvarjanje novih pristopov pravičnosti;
- za opolnomočenje žensk in ustvarjanje mreže mednarodne ženske solidarnosti;
- države se soočijo z zločini iz preteklosti in vzpostavi se mir za bodoče generacije.

Kot enega najpomembnejših konceptov v okviru ženskih sodišč bi izpostavila pravičnost. Večina prič se je odločila za udejstvovanje, ker jim ni bila zadovoljena pravica – pravica, da so slišane, da so videne, da je njihova zgodba pomembna. Iz tega razloga so ženska sodišča razvila nov koncept pravičnosti na feministični osnovi, kajti institucionalni pravni sistem izključuje glas žensk. »Živimo v času nasilja ... v času, v katerem vladajoče politično mišljenje, institucije in instrumenti pravičnosti niso sposobni, da zajezijo nasilje, ki se širi in povečuje« (Corinne Kumar, v Zajović, 2015, str. 65, moj prevod).

Žensko sodišče na prostoru bivše Jugoslavije je koncept pravičnosti poimenovalo feministični pristop k pravičnosti. V prvi vrsti zato, ker so pobudnice aktivistke iz feminističnih organizacij in v drugi vrsti, ker so članice sodišča med procesom organizacije ne samo prevzemale feministične načine dela, pač pa so tudi spoznavale feministične teorije pravičnosti (prav tam, str. 11).

Najpomembnejši poskus, da so ženske prešle mejo institucionalnega pravnega sistema, predstavlja tako imenovana tranzicijska pravičnost (Zajović in Urošević, 2017), ki se nanaša na proces soočanja s preteklostjo na prehodu k demokraciji oz. do ukrepov, sprejetih v novih demokratičnih družbah, ki so pred kratkim izšle iz dolgotrajnega obdobja nasilnih konfliktov, z namenom obravnavanja kršitev človekovih pravic, storjenih v tem obdobju (Lenta, 2019). Tranzicija ali prehodnost torej implicira proces, kjer je ključnega pomena občutljivost za prihodnost in preteklost, torej ne le za cilje, ki jih hočemo doseči, ampak tudi za tisto, kar hočemo preseči. Izraz »tranzicija« je bolj priročen ravno zato, ker je v njem domišljen občutek za zgodovino (Dragoš, 1998) – v našem primeru zgodovina pokolov, posilstev, vojnih zločinov nad ženskami in genocidov.

Ženske na ženskih sodiščih so torej razvijale feministično pravičnost po njihovi meri, ki presega državne meje in institucionalno pravičnost, ki po mnenju žensk ne prisluhne žrtvam in posledično prevladuje nezaupanje žensk so sodnega prava.

»Sodišča nagrajujejo zločince in ponižujejo žrtve. Šla sem skozi vsa možna sodišča in vsa so nepravilna in zastrašujoča« (Povedano na regionalnem srečanju prič, v Zajović in Urošević, 2017, str. 56).

Ženska sodišča torej razvijajo pravičnost, ki presega meje nacionalizma, seksizma, družbenega statusa in ostalih razčlenjevanj na »mi« in »oni«.

4.2.2. Oblike nasilja, o katerih pričajo ženske na ženskih sodiščih

Ženske pričajo predvsem o nasilju na etnični osnovi in militarističnem nasilju, ki sta prepletena med seboj, kot sta tudi prepletena z drugimi oblikami nasilja. Pričajo predvsem o spolnih zločinih – spolnem suženjstvu, prisilnih nosečnostih ali sterilizacijah, vojnih bordelih. Ženske pričajo tudi o ekonomskem nasilju, predvsem v povojnem obdobju, npr. kako so bile diskriminirane na delovnih mestih, neenako plačane kot moški za isto delovno mesto, kako so morale poročati, kolikokrat gredo na stranišče, in imeti zdravniško potrdilo, če so imele menstruacijo. Ženska sodišča se ukvarjajo z vprašanji etničnega čiščenja, prisilnega razseljevanja, z vprašanjem nasilja nad ženskami v imenu religije ali etnične pripadnosti in zlorabami reproduktivnih ženskih pravic ipd. Navsezadnje pa se ženska sodišča ukvarjajo z uporom žensk, namreč pričanja se nikoli ne končajo z bolečimi zgodbami, pač pa nujno z glasovi upora, ki kažejo na moč žensk, njihovo dostojanstvo in moč za borbo (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Ženska sodišča na prostoru bivše Jugoslavije (ki pa jih lahko posplošimo na globalno raven ženskih sodišč) so oblike nasilje, o katerih ženske pričajo, razdelila v kategorije, kljub temu pa se vse oblike nasilja med seboj močno prepletajo.

Oblike nasilja po kategorijah:

1. nasilje na etnični osnovi, ki vključuje vojne zločine – masovno ubijanje civilnega prebivalstva, koncentracijska taborišča, mučenja zaradi etnične pripadnosti, izključevanje in pregon »mešanih parov«, ekonomsko nasilje zaradi etnične pripadnosti, nasilje na mejah, diskriminacija na podlagi barve kože, militaristično nasilje, politična represija (Zajović, 2015): »V Prijedoru je bila klavnica, taborišča smrti [...]. V taborišča so strpali polovico mesta. Morali smo dati bele trakove na hiše in okoli roke, da se je vedelo, da smo muslimani« (priča iz Prijedora, prav tam, str. 44, moj prevod);

2. prisilna mobilizacija: »Imam dva sinova. Eden je bil v vojski, drugi je dobil poziv [...]. Večkrat sem odšla na ulice in protestirala. Dobivala sem grožnje po telefonu in želeli so me ubiti, preganjali so me na Madžarsko« (Priča iz Bečeja, prav tam, str. 51, moj prevod);

3. spolno nasilje so opredelile kot spolna nadlegovanja, posilstva, spolna suženjstva, prisilno nosečnost, prisilno sterilizacijo itd.: »Nas, ženske, so posiljevali pred možmi in otroci [...]. Od deklet, starih trinajst let, do starejših žensk, starih osemdeset let, vse so nas posiljevali in maltretirali na najbolj brutalne načine« (Priča iz Kosova, v Zajović in Urošević, 2017, str. 122, moj prevod);

4. ekonomsko nasilje, ki se pojavlja tako med obdobji konfliktov in vojn kot tudi po konfliktnih in po vojnih obdobjih: odpovedi brez razloga, nezmožnost zaposlitve, nezmožnost izobraževanja, neutemeljena privatizacija, kršenje delavskih in socialnih pravic, bogatenje tistih, ki so imeli monopole nad privatizacijami, itd.: »Tudi dandanes trdim, da je edini razlog, da sem izgubila službo, ta, ker je moj oče zelo javno izražal svoje protivojno mišljenje in jaz sem ga podpirala« (Priča iz Črne gore, v Zajović, 2015, str. 58–59, moj prevod).

4.2.3. Svetovni pregled ženskih sodišč in solidarnosti žensk

1. Ženska sodišča v Aziji

Prvo azijsko žensko sodišče je potekalo v Lahoreju, Pakistan, konec decembra leta 1992 in začetek januarja 1993 v okviru organizacije Azijskega sveta za ženske človekove pravice (AWCHR). Ženske so se udeleževale sodišča iz desetih azijskih držav. Pričale so o zlorabah otrok, eksploataciji na delovnem mestu, posilstvih, prisilni prostituciji, polivanju žensk s kislino, ubojih žensk v imenu prava. Ženske so poročale o tem, da niso samo žrtve družinskega nasilja, pač pa da so hkrati najbolj ogrožena skupina politično motiviranega nasilja. V sklopu sodišča so ženske napisale Deklaracijo iz Lahoreja, skozi katero so pozvale vlado Pakistana, da se opraviči zaradi posilstva žensk v Bangladešu, ki jih je organizirala pakistanska vojska leta 1971 v času vojne; da vlada Japonske plača odškodnino in da se opraviči preživelim azijskim ženskam, ker so morale biti spolne sužnje vojakom med vojno na Pacifiku itd. (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Razvoj ženskih sodišč v Indiji se je pričel z gibanji za sodno reformo, ki segajo v prva leta po osamosvojitvi države od Velike Britanije. Ženske v Indiji so v pravosodnem sistemu dvomile, da bodo dobile pravičnost. Podrejen položaj žensk, patriarhalne vrednote moških

sodnikov in nekaznovanje nasilja nad ženskami, je aktivistke spodbudilo, da so organizirale žensko sodišče (Vatuk, 2013).

Leta 1994 je potekalo žensko sodišče v Bangaloreju, Indiji, o zločinih proti dalit ženskam, ki veljajo za najranljivejše in najrevnejše ženske v Indiji in so v najnižjih kastah (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Dalit ženske doživljajo nasilje, ker so ženske in ker so v najnižji kasti. Dalit aktivistka Shobana Smriti pravi: »Soočamo se z nasiljem tako s strani nedalit moških in nedalit žensk kot tudi dalit moških. Nimamo dostopa ne do zemljišča in ne do kapitala ter izobrazbe, kar nas naredi odvisne od močnejših sil, ki nas izkoriščajo« (Nigar, 2018).

Sodišče je prvič v zgodovini omogočilo prostor dalit ženskam, da so spregovorile brez strahu. Na koncu so izrekle, da je zločin proti skupnosti dalit zločin proti človeštvu, in zahtevale, da se jim omogoči enakost pred zakonom in vzpostavi specializirano sodišče za kršenje človekovih pravic skupnosti Dalit (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Istega leta je bilo speljano žensko sodišče o trgovini z ljudmi in vojnih zločinih v Tokiju, ki so se ga udeležile ženske iz šestnajstih različnih držav. Med procesom so napisale simbolično tokijsko Deklaracijo o ženskih človekovih pravicah, ki so jo naslovile Združenim narodom in drugim mednarodnim organizacijam, kot tudi vladam azijskih držav. Ženske so zahtevale, da se vojni zločini nad ženskami in trgovina z ženskami proglasijo za težko kršenje človekovih pravic (Ženski sud za bivšu Jugoslaviju, 2012). Sodišče je prav tako zahtevalo, da se prekine petdesetletna tišina žensk o spolnem nasilju nad sto tisoč žensk, ki so bile prisiljene v prostitucijo in so služile za spolne potrebe japonskih vojakov. Ženske so pričale o organiziranem in sistematskem posiljevanju, mučenju, zapiranju, prisilnem razseljevanju med vojno na Pacifiku v letih 1931–1945 (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Omenjene žrtve nasilja so imenovali »ženske za tolažbo«, ki so jih zaprli v »postojanke za tolažbo«, kjer so bile sistematično posiljene s strani japonskih vojakov. Leta po porazu Japonske so te ženske živele s hudimi fizičnimi in psihičnimi težavami v tišini. Ta tišina, prisiljena s strani patriarhalne moči in diskriminacije, je prinesla Japonski štirideset let, preden se je soočila z odgovornostjo vojnih zločinov (tudi) nad ženskami (Yoshiaki, 2000).

Žensko sodišče je proglasilo Japonsko kot odgovorno državo za pregon in kaznovanje zločincev. Poleg tega so obsodile dejstvo, da v imenu geopolitičnega interesa Združene države Amerike in druge velike sile militarizirajo pacifiško območje in ga pretvarjajo v nuklearno cono, vzporedno pa raste vojna prostitucija kot posledica širjenja ameriških vojnih operacij in baz v Aziji (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Leta 1995 je žensko sodišče potekalo ponovno v Bangalorju, Indija, kjer so ženske pričale o pogubnem učinku tržišča in neoliberalne kapitalistične ekonomije, ki uničuje in degradira življenja revnih ljudi, starejših skupnosti, žensk. Istega leta sledijo pričanja v Nepalju o trgovini z ženskami, Libanonu in Pekingu prav tako o trgovini z ženskami in pohabljanju spolovil, etničnem nasilju itd. (Kumar, 2005, str. 191-199). Sodišča v Aziji, kot drugod po svetu, potekajo vse do danes.

2. Ženska sodišča v Afriki

Leta 1999 se je odvijalo žensko sodišče v Nairobiju, glavnem mestu Kenije, kjer so se udeleženke fokusirale na osnovni problem revščine in feminizacije revščine. Skozi pet sej so pričale o socialnem in kulturnem nasilju, vojni, posilstvih in genocidu, rasizmu, etničnem nasilju, trgovini z ljudmi, pohabljanju splovi, kot tudi o odporu žensk. Pričale so ženske iz Sudana, Ruande, Somalije, Tanzanije, Zimbabveja, Južnoafriške Republike, Kenije (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

V Cape Townu, Južnoafriška republika, je 8. marca 2001 potekalo Svetovno sodišče žensk za mir. Pred začetkom seje je na ulicah Cape Towna demonstriralo več sto žensk oblečenih v črno, da bi opozorile nase in svoja prihajajoča pričanja (Mnumzana, 2011). Udeležilo se ga je 4.000 žensk in moških iz Južne Afrike in sveta, med drugim tudi ženske iz prostorov bivše Jugoslavije, ki so poslušali pričanja štiridesetih žensk o bolečini in moči. Osebne zgodbe iz različnih kulturnih praks in kontekstov so močan in neizpodbiten dokaz genocidnega nasilja v vojnah 20. stoletja in apartheida (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

V obdobju apartheida temnopolte ženske niso imele nobenega statusa, posledično se niso smele izobraževati, najeti kakršne koli lastnine ali obdržati otrok po ločitvi. Ženske so torej bile še bolj podrejene temnopoltim moškim in bile žrtve »neenakosti v neenakosti«. Posilstva so bila redna praksa, s katerimi se je potrjevala »rasna dominacija« (Gregg, 2014).

Leta 2004 se je odvijalo žensko sodišče v Zambiji, ki se je fokusiralo na ekonomske zločine nad ženskami, prav tako afriško žensko sodišče leta 2007, ki pa je potekalo v New Yorku. Pričevanja so se nanašala na spolno specifično nasilje, revščino, pohabljanje ženskih spolovil in druge oblike kulturnega nasilja nad ženskami (Ženski sud za bivšu Jugoslavijo, 2012).

3. Ženska sodišča na območju Pacifika

Leta 1999 so se ženske samoorganizirale na Novi Zelandiji, pod okriljem maorske ženske mreže v partnerstvu z azijskim ženskim odborom za človekove pravice. Pričale so

ženske iz dolgoletnih skupnosti iz pacifiške regije, med njimi tudi aboridžinke iz Avstralije in maorska skupnost. Pričale so nasilju v tej regiji, katerega vzroki so kolonializem, militarizacija in jedrsko orožje. Priča iz Nove Kaledonije je pripovedovala o masakru na Ovuei, ki je zahteval 20.000 pripadnic in pripadnikov naroda Kanaki. Ženska iz Francoske Polinezije je pričala o zastrupljanju, ki ga je izzvalo testiranje jedrskega orožja, s katastrofalnimi posledicami, kot so rojevanje otrok brez udov in organov, visoke stopnje rakavih obolenj (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

4. Ženska sodišča v Latinski in Južni Ameriki

Ženske v Latinski in Južni Ameriki, kljub nekaterim premikom v zadnjih dvajsetih letih k pravičnosti, so še vedno tarča diskriminacije, neenakosti in nasilja, kar pa pogosto vodi k smrti in femicidu – namernem uboju žensk. Od 25 držav na svetu, ki imajo najvišjo raven femicida, jih je kar 14 na območju Latinske Amerike. Tukaj je na dan umorjenih 12 žensk, kar je ena na vsaki dve uri (United Nations, 2018).

Vsako leto, predvsem 8. marca na dan žena, ženske v Mehiki, Argentini, Čilu in v drugih državah tega območja masovno protestirajo proti nasilju nad ženskami in femicidu. Ti protesti so zelo znani tudi zaradi pesmi, ki jih prepevajo na ulicah. Pojejo o tem, da patriarhat obsoja ženske, ker so rojene, kazen za rojstvo pa je nasilje nad ženskami (TRT World, 2019).

Leta 2002 je v Havani na Kubi potekalo Mednarodno žensko sodišče proti ekonomski blokadi. Sodišče se je ukvarjalo z vprašanjem vpliva ekonomske blokade, ki jo je ZDA povzročila Kubi v začetku šestdesetih let 20. stoletja. Ekonomska vojna proti kubanskemu narodu je znatno otežila življenje ljudi na Kubi, še posebej kubanskih žensk. V devetdesetih letih se je stanje poslabšalo, brezposelnost ljudi je zrasla, zlasti pri ženskah, ki so zaradi ekstremne revščine pričele s prostitucijo. Organizacijo tega sodišča so ženske ponovile leta 2003 v Braziliji (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Omenjena ženska sodišča so le ena od mnogih, ki so se, in se še naprej ustanavljajo po celotnem svetu, kot tudi številčni ženski tribunali. Čeprav ženske iz različnih koncev sveta in drugega časa prihajajo iz drugačnih kontekstov, je vsem skupno, da so ženske vzpostavile varen prostor, kjer so lahko pripovedovale in pričale o bolečih zgodbah, predvsem o kršenju ženskih človekovih pravic, a hkrati so to prostori, ki predstavljajo odpor žensk in njihovo moč, saj s pričanji jasno povejo, da so osebne zgodbe hkrati politične. Kot zadnje od ženskih sodišč bom predstavila sodišče v Sarajevu, kjer so prisostvovala ženske iz celotne bivše Jugoslavije, torej tudi Slovenije.

5. Žensko sodišče na prostoru bivše Jugoslavije

Iniciativa o ženskem sodišču na prostoru bivše Jugoslavije obstaja že dvajset let. Žarana Papić, filozofinja in aktivistka avtonomnih ženskih skupin iz Beograda – Center za ženske študije in Ženske v črnem –, kot tudi ženskega mirovnega gibanja v bivši Jugoslaviji, je leta 2000 v Sarajevu začela s to iniciativo skupaj s koordinatorko globalnega gibanja ženskih sodišč. Takrat je prav tako potekala mednarodna konferenca o novih paradigmah pravičnosti, o vzpostavljanju alternativnega prostora za pričanje žensk. Iniciativa je spodbudila veliko zanimanja in privedla do združenja prič in aktivistk iz Bosne in Hercegovine na ženskem sodišču v Cape Townu 2001, ki predstavlja začetek razvoja ženskih sodišč na prostoru bivše Jugoslavije. Organizirani odbor ženskega sodišča danes sestavlja deset organizacij: Gibanje mater enklav Žepe in Srebrenice, Fundacija CURE iz Sarajeva, Anima – center za žensko in mirovno izobraževanje iz Kotorja, Center za ženske študije in Center za ženske žrtve vojne iz Zagreba, Ženska mreža Kosova, Svet za enakopravnost spolov iz Skopja, Ženski lobi Slovenije, Ženske študije in že omenjene Ženske v črnem iz Beograda (Zajović, 2015).

Specifičnost iniciative za žensko sodišče je v tem, da združuje ženske iz vseh držav bivše Jugoslavije. Ženske na tem prostoru so bile v podobnem položaju: nekatere ženske so pretrpele najtežje vojne posledice, predvsem v Bosni in Hercegovini, na Kosovem in Hrvaškem, druge ženske so izhajale iz držav, s strani katerih je bila organizirana vojna – Srbije, Črne gore, tudi Hrvaške. Pa vendar je skupna izkušnja vseh žensk v tem, da so plačale najvišjo ceno vojne, militarizma in nacionalizma (Zajović in Urošević, 2017).

Od 7. do 10. maja 2015 se je v Bosanskem kulturnem centru v Sarajevu vzpostavilo žensko sodišče, ki je takratnega leta bilo eno od štiridesetih takšnih sodišč, ki so bila organizirana po svetu, vendar je bilo to prvo na evropskem kontinentu. Zbralo se je 36 žensk iz bivše Jugoslavije, ki so pričale o nasilju, ki so ga doživljale v jugoslovanskih vojnah v devetdesetih letih 20. stoletja in 500 udeleženk. Ta »zgodovinski avditorij« so sestavljale tudi predstavnice ženskih organizacij iz mnogih držav sveta, iz mreže ženske solidarnosti. Staša Zajović iz organizacije Ženske v črnem v Srbiji, ki je organizirala priprave ženskega sodišča v Sarajevu, je njegov največji pomen videla v tem, da so priče v času priprav spremenile percepcijo »sebe«. Z drugimi besedami – prešle so osamljenost, prekinile tišino in od pasivnih žrtev postale subjekti, ki zahtevajo pravičnost. Akterke so se skupaj odločile, da bodo postopoma sodelovale v globalnem kontekstu, katerega pomembna dimenzija je feministična pravičnost (prav tam).

Žensko sodišče v Sarajevu je osvetlilo različne vidike nasilja nad ženskami v bivši Jugoslaviji v času vojne v devetdesetih letih in po njej: vojna proti civilnemu prebivalstvu

(etnično-militaristično nasilje), žensko telo kot bojno polje (spolni zločini v vojni), militaristično nasilje in odpor žensk, pregon »drugačnih« v vojni in miru (etnično nasilje), neobjavljena vojna (socialno-ekonomski zločini nad ženskami) ter odpor žensk (Žene u crnom, 2016).

Dominacija, ponižanje, nadvlada in uničenje »drugega«, o čemer so pripovedovale ženske iz prostorov bivše Jugoslavije, so bili storjeni skozi žensko. Sovraštvo in nasilje se izkristalizirata v posilstvu, ki postane vojni instrument, orožje osvajalca nad osvojenimi. Obravnavanje posilstva izključno kot zločin nad etnično skupnostjo zasenči dejstvo, da so ženske posiljene, ker so hkrati »druge ženske« in »etnično druge« (Morokvasic, 2002, 70–73).

Najštevilčnejše so ženske v Sarajevu pričale o spolnem nasilju med vojno. Z militarizacijo konflikta so se ženske v veliki večini pojavile kot žrtve, bodisi posredno kot žrtve vsakodnevnega nasilja, gospodarske katastrofe in političnega kaosa v vojni v državi bodisi kot neposredne žrtve s strani vojske – ubite, posiljene, prisiljene v prostitucijo, begunke in razseljene osebe (Zajović, 2015).

Če povzamem, so ženska sodišča po celotnem svetu do danes organizirala več kot 30 sej, na katerih so pričale ženske, ki so preživele vse oblike nasilja na konfliktnih in vojnih območjih. Z osredotočanjem na glasove, izkušnje in odpor žensk, ki jih nacionalna politika marginalizira, nastajajo različne oblike vzpostavljanja miru in rešitev skozi proces sodelovanja ženskih prič (Johnson, 2016).

Ena od glavnih značilnosti ženskih sodiščih pa je prizadevanje, da bo čim bolj inkluzivno, kar pomeni, da vlagajo velik napor, da se sliši glas vseh tistih, ki do sedaj ni bil slišan. Biti priča ima svoj pomen, predvsem skozi koncept kolektivnega spomina, ki ga raziskujem v nadaljevanju.

5. Kaj pomeni biti priča

Šaha Hrustić, Klisa, Bosna in Hercegovina (v Žene u crnom, 2016): »Borba je tudi to, da prenesemo naše znanje, saj je znanje ena vrsta zgodovine, prave zgodovine. Da nam nihče ne izkrivi slike [...]. Pripovedujmo resnico!« (moj prevod).

Kaj pomeni pričati o lastni izkušnji, je eno od tistih vprašanj, ki izzove nelagodje tako za zgodovinsko naracijo kot tudi za politične projekte in akterje, kajti pričanja preizprašujejo zgodovinska »objektivna dejstva« in uveljavljene statistične podatke. Pripovedovanje je za ženske na ženskih sodiščih dejanje pričanja o osebni izkušnji, a hkrati potrjevanja verodostojnosti samega dogajanja oz. potrjevanja resnice. Za feministke je pričanje politično delovanje. Gre za glasove tistih, ki bi morali imeti vso pravico do govora o svoji izkušnji, a so hkrati bili zaradi niza razlogov (od kolonialnega podrejanja do neoliberalnega kapitalističnega suženjstva) odtujeni od lastnih glasov in posledično artikulacije lastne izkušnje. Pričanja uglašujejo tiste, ki so bili zgodovinsko utišani, brez glasov, ponižani, torej »drugi«. Glavna naloga pričevanja torej ni v reprodukciji zgodovinskih zgodb, pač pa, da bi te zgodbe postale vidne. Samo dejanje pripovedovanja zgodb in slišane resnice spodbuja premik tako imenovane »objektivne resnice« k »izkustveni resnici«, kar nam daje priložnost, da se soočimo z resničnostjo. Ženska sodišča se ukvarjajo z vprašanji, kako se je mogoče spoprijeti z zgodovinsko tišino in kako jo prekiniti. Pomen ženskih sodišč je ustvariti prostor, kjer ženske lahko varno pričajo, razbijejo tišino, oživljajo spomine in gojijo upanje (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Pomen pričanja in neobjektivne zgodovine dobro opiše tudi Simon Wiesenthal v kontekstu nacističnih koncentracijskih taborišč (v Primo Levi, 2003, str. 5).

Kakor koli se bo že končala ta vojna, smo v vojni proti vam zmagali mi; nihče od vas ne bo ostal, da bi pričal, in tudi če bi kdo pobegnil, mu svet ne bo verjel. Morda bo prišlo do dvomov, razprav in zgodovinskih raziskav, vendar nič ne bo gotovo, saj bomo skupaj z vami uničili te dokaze. Pa tudi če se kakšen dokaz ohrani in če kdo od vas preživi, bodo ljudje dejali, da so stvari, o katerih pripovedujete, preveč pošastne, da bi jim lahko verjeli. Dejali bodo, da gre tu za pretiravanje zavezniške propagande, in bodo verjeli nam,

ki bomo vse zanikali, pa ne vem. Zgodovino koncentracijskih taborišč bomo narekovali mi.

Primo Levi v svoji knjigi *Potopljeni in rešeni* (2003) opisuje spomine po povratku iz koncentracijskega taborišča; vojno in celotno zgodovino tretjega rajha pa opisuje kot vojno proti spominu in zanikanju resnice. »Potopljeni«, ki jih omenja v naslovu, so priče, ki bi lahko povedale vse in katerih izpoved bi bila vsesplošno pomembna. Spomin na doživeto je sam po sebi travmatičen, saj nas njegovo obujanje boli ali vsaj vznemirja. Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ga ne bi še bolj bolelo, kdor je ranil, pa odrine spomin v nezavedno, da se ga znebi in ublaži občutek krivde.

Zavestno pozabljanje in prikrivanje resnice so doživele tudi ženske, o katerih pišem. V kontekstu ženskih sodišč in pričanj na splošno se mi zdi pomembno dodati, da je prostor za pripovedovanje izkušenj, občutkov in resnice zelo pomemben, ampak slednje lahko naredimo samo v povezavi s procesom graditve skupnosti, ki se spominja – kolektivni spomin.

5.1. Kolektivni spomin

Spomin in pravičnost sta zapleteno povezana med seboj. Zgodovinski spomin predstavlja vezivno tkivo med preteklimi napakami in sedanjo krivico. Kolektivni spomin je več kot le upodobitev preteklosti, namreč zgrajen je skozi vrsto pripovednih praks in spominjanj, ki dajejo pomen preteklosti. Politiko spomina lahko pogledamo iz dvostopenjskega procesa. Prvi korak vključuje priznavanje pretekle nepravilnosti kot tudi njihove povezanosti s sedanostjo. Drugi korak vključuje dajanje pozornosti narativnim praksam, po katerih pretekle nepravilnosti dobivajo kolektivni pomen. Prvi korak bi lahko torej razumeli kot vprašanje, če se spominjamo zgodovinskih nepravilnosti ali pa namesto tega drsimo v »politiko pozabe« oz. stanje »nacionalne amnezije«. Ko skupnost dejansko prizna preteklost, pride na vrsto drugi korak, ki vključuje vprašanje, kako se spominjamo zgodovinskih nepravilnosti, kar posledično vpliva na to, kako vodimo politiko v sedanosti (Temin in Dahl, 2017).

Vprašaje kolektivnega spomina se mi v kontekstu ženskih sodišč zdi izrednega pomena s tega vidika, ker je spominjanje ženskih prič marginalizirano in ne ustreza uradnim zgodovinskim naracijam. V glavnem toku spominjanja vojne – kolektivnem spominu – so pomembni vojni heroji in vojni zločinci, ne pa posamezne zgodbe preživelih. Te utišane zgodbe, podrejene dominantni zgodovinski naraciji, pa so ravno pobuda za ustanovitev

ženskega sodišča, ki po besedah Michela Foucaulta razvija »proti-zgodovinski diskurz« (Medina, 2011).

Foucault (prav tam) identificira dve različni vlogi, ki ju igra proti zgodovinski diskurz. Prvič, ko se uveljavi in postavi nasproti uradni zgodovini, proti zgodovinski diskurz ustvari neenotnost. Prav tako onemogoči funkcijo združevanja uradne zgodovine na način, da v ospredje postavlja nasprotja in razlike v političnem telesu. Temu Foucault pravi tudi načelo heterogenosti. Zgodovina nekaterih ni zgodovina drugih. Kar je z vidika moči videti kot pravilnost, zakon ali obveznost, je z vidika novega diskurza videti kot zloraba moči, nasilje in izsiljevanje. Drugo vlogo proti zgodovinskega diskurza Foucault vidi v nastajanju diskontinuitete v človekovi preteklosti in vrzelih, ki so spregledane s tišino. Temu pravi načelo diskontinuitete.

Odnos med zgodovino in spominom Carter in Hirschkop (v Reading, 2002) opredelita tako, da se zgodovina običajno nanaša na formaliziran zapis preteklosti in je videna bolj objektivno kot spomin. To pa je v nasprotju s spominom, ki se sklicuje na različne načine interpretacije preteklosti in na različne oblike, v katerih se preteklost pojavlja.

Spomin je surovina za zgodovino. Naj bo v miselni, ustni ali pisni obliki, je živ vir, iz katerega zgodovinarji črpajo. Ker je delovanje spomina navadno nezavedno, je bolj podvrženo manipulaciji. Zgodovina kot disciplina neguje spomin in vstopa v dialektične procese spomina in pozabljanja, ki ga doživljajo posamezniki in družbe (prav tam).

Slednji problem vidim predvsem v konstrukt nacionalizma, ki za ohranjanje »domoljubja«, »krvi in grudovstva« piše zgodovino po meri nacije.

Zgodovino pišejo ljudje v sedanosti z določenim namenom, izbira in interpretacija virov pa sta vedno poljubni. Teoretiki nacionalizma so ugotovili, da nacionalne države ne le uporabljajo zgodovino v svoje namen, pač pa imajo zgodovinopisje za podjetniško dejavnost. Dokumentirano je, da nacionalne vlade poskušajo nadzorovati vire strokovnega zgodovinopisja z omejevanjem dostopa do državnih arhivov (Olick in Robbins, 1998).

Kolektivni spomin nacije je torej večinoma povezan z dogodki, kjer je nacija glorificirana ali predstavljena kot žrtev. Vendar obstajajo spomini, ki spodkopavajo herojske pripovedke nacije – to so spomini krivde. Splošna praksa nacije je, da takšne spomine zatre in ponovno napiše zgodovino. Tako je bil na primer kolonializem predstavljen kot dobronameren do civilizacij divjakov, masakri in genocidi pa so bili zanikani (Daase, 2010, str. 19–20).

Ideološko brisanje delov zgodovine spomina s strani katerega koli državnega spomina je treba razlikovati od problema socialne amnezije, ki predstavlja samocenzuro – tišino predvsem s strani očividcev oz. opazovalcev, ki predstavljajo največjo skupino po genocidu, ki

je bila priča zgodovini skozi pasivno vlogo. Izbrisi socialnega spomina in zgodovinska amnezija sta med seboj soodvisna pojma in se krepi v primeru slovenskega Prekmurja, kjer je pred drugo svetovno vojno živela večina slovenskih Judov. Preživeli povojni očitvidci so bili tako močno podvrženi tišini, da več generacij potomcev ni vedelo popolnoma nič o Judih in holokavstu v regiji (Šumi, 2019, str. 36–37).

V tem delu bi omenila tudi izbrisane (o izbrisanih so prav tako pričale ženske iz Slovenije na ženskih sodiščih), za katere bi rekla, da so poleg fizičnega izbrisa iz Registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije doživeli tudi izbris samega dogajanja in njihovih izkušenj iz kolektivnega spomina.

Izkušnje fizičnega preganjanja, diskriminacije in s tem povezanega trpljenja izbrisanih niso bile del javnega, medijskega, političnega diskurza. Gre za utišanje razmer in občutkov, ki bi začeli spodkopavati normalizirajoče stanje, če bi jim pustili priti v javnost. Gre za zamolčanje neprijetnih in protislovnih izkušenj tistih, ki so konstruirani v skupino »drugega« (Feldman v Zorn, 2003, str. 92–93).

Priča s Ptuja (v Zajović in Urošević, str.178, moj prevod): »Leta 1992 sem rodila sina in ko sem odšla na matični urad, da bi ga registrirala, so mi rekli [...], da sem Hrvatica [...]. Preden bi lahko prosila za slovensko državljanstvo, bi morala urediti hrvaške papirje. Kar je bilo težko, saj je bila na Hrvaškem vojna.« Menim, da so v kontekstu kolektivnega spomina izbrisani na posebnem mestu, kajti ne le, da uradna zgodovina ne vključuje tega dela slovenske zgodovine, pač pa sta bila utišanje in prekrivanje resnice uporabljena kot mehanizem izbrisa.

Kje pa imajo ženske mesto v kolektivnem spominu? V formalni zgodovini so največkrat izvzeti ženski glasovi. V procesih genocidov so za poskuse uničenja ene »rase« vključevali tudi brutalna nasilja nad ženskami – posilstva ipd. Da bi skupnost preživela in se ponovno vzpostavila, je bilo takšne spomine treba zatreti (Reading, 2002).

O zanikanju genocida so pričale tudi ženske na ženskih sodiščih. Slednji razbijajo tišino žensk in jim namesto tišine omogočijo prostor za resnico, prav tako pa so to prostori borbe proti zločinom »utišanja« polovice človeštva (Kovačević, Perković in Zajović, 2011).

Feministične zgodovinarke in zgodovinarji so poskušali obnoviti potlačeno in spregledano zgodovino žensk, ki je ostala zunaj uradne zgodovine. Z načini, kot sta pričanje in pripovedovanje, so poskušali vrniti zgodovino ljudem skozi njihove besede, kar je bolj demokratično od drugih metodologij zgodovinopisja. Tak način namreč ponuja stališče »od spodaj« (Olick in Robbins, 1998).

Znanja in izkušnje »od spodaj« so prav tako koncept, ki ga je razvil že omenjeni Foucault (v Medina, 2011). To so znanja, ki so bila diskvalificirana kot znanja brez pomena, naivna znanja, hierarhično nižje na lestvici, in znanja, ki ne dosegajo stopnje znanstvenosti.

Pričanje žensk iz različnih etničnih skupin na ženskih sodiščih pa je že oblika upora glasov »od spodaj«. Če se vrnem nazaj na Foucaulta – vse to imenuje upor podrejenih naracij in znanj (Medina, 2011). Ena od prič je rekla: »Prvič so slišali mojo zgodbo. Prvič sem se upala o tem spregovoriti v javnosti. Nikjer si nisem upala spregovoriti glasneje o tem, kot sem lahko spregovorila v Sarajevu« (Ljubica Anđelković Đukić, v Zajović in Urošević, 2017, str. 32, moj prevod).

Dodala bi, da kadar govorimo o poznavanju preteklosti ter znanju in hkrati moči, povezane s poznavanjem, ta »bitka« vključuje upiranje vrzelim v spominu in izkrivljanju uradne zgodovine, vračanje zgodovine izgubljenih glasov in pozabljenim izkušnjam. Uradne zgodovine ustvarjajo in ohranjajo enotnost in kontinuiteto zgodb v prid določene etnije, z navajanjem razlag homogene preteklosti in hkrati z utišanjem alternativnih interpretacij zgodovinskih izkušenj (pričanja žensk). Proti-zgodovinski diskurz odpravlja molk in homogenost izkušenj, ki jo ustvarjajo uradne zgodovine.

6. Krepitev moči in preseganje pozicije žrtve – vloga socialnega dela

Tako kot ženske po pričanjih o težkih in bolečih zgodbah končajo z uporom, z opolnomočenjem, petjem in plesanjem, naj tudi jaz zaključim, da nisem pisala o žrtvah pač pa o preživelih.

Ta terminološki premik – namesto »žrtev« raje »preživela« – je nastal v okviru feminizma v zgodnjih osemdesetih letih. Upor pa pomeni dejavno nasprotovanje, boj, zavrnitev sodelovanja (v našem primeru sodelovanja v seksističnem in militantno nacionalističnem sistemu) implicira občutke sile, moči ali pa osebo, ki aktivno nasprotuje. Z osredotočenjem na upor in preživetje, preusmerimo poudarek od žensk kot pasivnih žrtev k ženskam kot aktivnim preživelim, usmerimo pozornost na moč, ki jo imajo, ne glede na izkušnjo viktimizacije (Kelly, 1996, str. 150–151). Preusmeritev na moč in pogum prakticirajo tudi ženske na ženskih sodiščih:

Mirjana Mijailović, priča iz Srbije: »Z ženskami bom ostala za vedno in dokler bom lahko« (Žene u crnom, 2016, moj prevod); Marica Šeatović, priča iz Hrvaške: »Mene ne bo nihče zaustavil« (prav tam, moj prevod); Roksanda Perković, priča iz Črne Gore: »Zato želim vsem ženskam in naši skupini sporočiti, da naj bodo ženske pogumne, da se ne bojijo. Kajti me imamo svoj ponos, svoje dostojanstvo. Vsak upor se spleča« (prav tam, moj prevod).

Kot vidimo, so ženske tudi druga drugo »opolnomočile« – izraz, ki je vpet v stroko socialnega dela. Freire (v Videmšek, 2008) je bil eden prvih, ki je vnesel besedo »empowerment«, zlasti v smislu emancipacije in osamosvajanja ter ga povezal s konkretnim socialnim delom. V njegovem delu najdemo tudi prve zametke tega, čemur danes pravimo sodobno socialno delo, ki se zavzema za zatirane skupine ljudi in si prizadeva za ustvarjanje okoliščin, znotraj katerih so posamezniki spodbujeni, da spregovorijo.

Slednje okoliščine predstavljajo tudi ženska sodišča, kjer so se ženske med seboj spodbujale, da pričajo in pripovedujejo svoje osebne izkušnje. To potrjuje tudi Rada Iveković, aktivistka in sodelavka ženskega sodišča (v Žene u crnom, 2016, moj prevod): »Tekom let smo delale na opolnomočenju in opogumljanju. Zdaj jih je veliko in jutri jih bo še več, ko bodo slišale, da so ženske spregovorile«.

Če gledam iz vidika stroke in znanosti socialnega dela, so ženska sodišča tudi priložnost za poslušanje in učenje ter razvijanje stroke. Namreč socialo delo se razvija in spreminja v skladu s spreminjanjem družbe ter v skladu s pripovedovanjem ekspertinj in ekspertov svoje

lastne izkušnje – v našem primeru žensk, ki imajo izkušnje vojnega in drugega nacionalističnega nasilja. Slednje lahko podprem s Sokratovimi tezami, ki so relevantna za socialno delo: modrec ni nikoli strokovnjak, ampak iskalec; modrost pomeni skromnost in uvid v meje znanja; znanje pomeni učenje skupaj z drugimi in ne porabo popolnih in že narejenih teorij; pomen življenja je nenehno samooblikovanje in ne tekmovanje ter ubijanje (Helleday, Flaker in, Eriksson, 1990).

V središču socialnega dela sta koncepta človekovih pravic in socialne pravičnosti, žensko sodišče pa je ravno opredeljeno kot model socialne pravičnosti po meri žensk, ki z ustvarjeno pravico ne cilja zgolj na ženske, pač pa cilja na pravičnost za vse in na drugačno družbo in politiko, ki bi bili sprejemajoči. Kot pravi Brigit Rommelspacher (2003), sklicevanje na človekove pravice poudarja, da lahko o socialnih problemih razmišljamo le večslojno, vključujoč vedno več mednarodnih in globalnih vidikov. Pravica do svobode govora na primer ne pove nič o tem, kdo ima v neki družbi privilegij, da ga slišijo, kakor tudi ne pove nič o tem, v katerem jeziku ima kdo možnost izraziti svoje prepričanje. Ženske po svetu so skozi proces organiziranja ženskih sodišč, medsebojnega sodelovanja in končnega pričanja prikazale kontradiktornost človekovih pravic – po eni strani naslavlajo vse ljudi sveta, na drugi strani pa jih lahko dejansko uresniči le peščica

Kar so nam te ženske pokazale in kjer vidim vlogo socialnega dela, je tudi pomembnost zgodovinskih pripovedi, pričanj ter upiranje vsiljenim interpretacijam preteklosti, da bi lahko razvili proti zgodovinske diskurze, kot to poimenuje Foucault (v Medina, 2011). Dodala bi, da če postanemo občutljivi na izključitvene diskurze, pripovedi in se naučimo poslušati tišino, je to tisto kar omogoča, da izkušnje in znanja ljudi, ki so bila na margini, pridejo na plano in se zapišejo v zgodovino. Življenjske zgodbe ljudi pa so ravno v osrčju socialnega dela. Vendar pa je znotraj dialoga pomembno, da socialna delavka ali delavec zavzame držo nevednosti v smislu »vnaprejšnje vednosti« (Šugman Bohinc, 2003). Namreč vsaka zgodba ženske na ženskih sodiščih je unikatna, samosvoja, povedana s strani »ekspertinje svoje izkušnje« (Čačinovič Vogrinčič, 2010), ki pa hkrati ob pripovedovanju postaja del zgodovine, kot tudi predstavlja priložnost za dopolnitev teorij socialnega dela.

7. Zaključek

Ženskam je v zgodovini in vse do danes predpisana posebna vloga v družbi, v odnosu do moških in nacije. Družbena konstrukcija spola opredeljuje žensko vlogo v večji meri kot skrbstveno, omeji jo na zasebno sfero, v odnosu do moških pa je podrejena, ima manj moči, je videna kot »čustvena« in nezmožna sodelovanja v politiki, saj naj bi bili le moški »racionalni« in dobri odločevalci. Moško telo je bilo torej norma, žensko pa je bilo odstopanje od moškega in je posledično bilo inferiorno.

Konstrukcija nacionalizma prav tako ženski dodeljuje vlogo skrbnice. Ženska je v nacionalistični ideologiji zadolžena za ohranitev meja nacije, v smislu reproduciranja ljudi znotraj meja, torej ljudi, ki spadajo v skupino »mi«, prav tako je zadolžena za ohranjanje tradicije in morale določene etnije. Nacionalistična strategija discipliniranja in nadzovanja ženskih teles od žensk zahteva, da rojevajo več – kadar gre za rojevanje otrok določene etnične pripadnosti, ali pa, da rojevajo manj in opravljajo selektivne reprodukcijske izbire – kadar otroci niso »čiste krvi«. Slednje odraža močno povezanost konceptov spola in nacije.

Za konstrukcijo meja nacije se uporablja vrsta kulturnih, pravnih in političnih diskurzov, toda te meje oblikujemo zato, da ljudi razdelimo na »nas in »njih«. Ženske, kot biološke proizvajalke ljudi, pa so nosilke skupnosti teh meja oz. so označevalke meja nacije. To pa pripelje do tega, da militantni nacionalizem posilstva žensk uporabi kot strategijo za podrejanje »drugega«. Nasilje nad ženskami, v največji meri posilstva, imajo v vojnah poseben pomen – poleg tega, da so uporabljena kot orožje za etnično čiščenje, so uporabljena tudi za dokazovanje premoči ene nacije nad drugo.

Ravno o tej intersekcijski diskriminaciji pričajo po svetu ženske na ženskih sodiščih, ki so žrtve, ker so ženske in hkrati, ker pripadajo določeni etnični, kulturni, religiozni in drugi skupnosti. Ta simbolna in neformalna sodišča so alternativni prostori, kjer ženske lahko pripovedujejo svojo izkušnjo in kjer oblikujejo pravičnost po njihovi meri. Ženska solidarnost omogoča, da so te zgodbe slišane. Predvsem so to zgodbe o bolečinah, travmah, o vojnih nasiljih, posilstvih in vseh drugih oblikah nasilja ter diskriminacije, hkrati pa so to tudi zgodbe upora, preživetja, novih zavezništov in prijateljstva. Ženske protivojne globalne organizacije, med drugim Ženske v črnem, omogočajo, da zgodbe žensk niso le osebne pač pa tudi javne in politične, so del skupnosti in skupnega znanja

S pripovedovanjem zgodb na ženskih sodiščih in drugod, postanejo ženske zgodbe del zgodovine. S pričevanjem razvijajo skupno solidarnosti, naredijo zgodbe vidne – s tem dobijo preteklo izkušnje vrednost in omogočijo osebne spomine. Dejanje pripovedovanja zgodb in

slišane resnice spodbuja premik objektivne resnice k izkustveni resnici, kar nam ponudi priložnost vnovičnega preizpraševanja zgodovine in soočanja z resničnostjo. Kolektivni spomin ene nacije je večinoma povezan z dogodki, kjer je nacija glorificirana ali predstavljena kot žrtev. Spomini, ki spodkopavajo herojske pripovedke nacije in vzbujajo občutke krivde, pa so zatreti in izbrisani iz uradne zgodovine, o čemer tudi pričajo ženske na ženskih sodiščih, kjer s svojimi zgodbami razvijajo proti zgodovinski diskurz.

Slednjo vlogo ima tudi socialno delo, ki je občutljivo na izključitvene diskurze in pripovedi. Socialno delo »posluša tišino«, kar omogoča, da izkušnje in znanja ljudi, ki so bila na margini, pridejo na plano in se zapišejo v zgodovino. Prav tako se bori za socialno pravičnost, enakopravnost in protidiskriminatorno prakso, kar je prav tako fokus ženskih sodišč.

Kar pa je mene osebno najbolj navdušilo pri raziskovanju in spoznavanju te tematike je, da so ženske, ki prihajajo iz različnih etničnih skupin, držav, ki so bile v vojni napadane kot tudi iz držav, ki so vojno promovirale, torej ženske s popolnoma različnimi izkušnjami, stopile skupaj in premostile nacionalistične ideologije. Pričala je mati iz Bosne, kateri vojaki iz Srbije so ji ubili sina in pričala je mati iz Srbije, katere sin je pod prisilo moral v vojsko. Te ženske so se kljub bolečini in skonstruiranemu sovraštvu do »drugega« med seboj poslušale, ustvarile odprt dialog, ki je omogočal poskus razumevanja druga druge in na tak način so premostile vojno in premaknile meje nacionalizma. Prav tako so premostile meje in vloge patriarhalne države, kot »vedno neposlušne« (Zajović, 2006), kar smatram za dejanja, ki zahtevajo ogromno moči in poguma, sploh v času in prostoru, ki je izrazito seksističen in nacionalističen.

Ob pisanju tega dela mi je večkrat prišlo na misel, da karkoli o teh ženskah napišem, bo »premalo«. Skozi teoretično raziskovanje sem skušala prikazati ženska sodišča in zelo pomemben kontekst znotraj te paradigme ter jih približati našemu prostoru, vendar menim, da če jih želimo razumeti, moramo v prvi vrsti slišati glasove žensk.

Želela bi zaključiti z izsekom pričanja ženske na ženskem sodišču v Sarajevu leta 2015, ki se me dotakne vsakič, ko ga slišim oz. preberem, njene besede pa ravno povzamejo moje misli ob zaključku pisanja tega dela: »Želim si, da nikoli več ne bi bilo vojn, da se nikoli ne proizvede niti ena puška ali naboj, kajti jaz svojega sina nisem rodila za nobeno državo« (Ljubica Anđelović, v *Žene u crnom*, 2016, moj prevod).

8. Uporabljena literatura

- Benton, S. (1998). Founding fathers and earth mothers: women's place at the 'birth' of nations. V: N. Charles, & H. Hintjens (ur.), *Gender, ethnicity and political ideologies* (str. 27–45). London in New York: Routledge. Pridobljeno 21. 3. 2020 s <https://archive.org/details/genderethnicityp0000unse/page/n5/mode/2up>
- Charles, N., & Hintjens, H. (1998). Gender, ethnicity and cultural identity: women's 'places'. V: N. Charles, & H. Hintjens (ur.), *Gender, ethnicity and political ideologies* (str. 1–26). London in New York: Routledge. Pridobljeno 20. 3. 2020 s <https://archive.org/details/genderethnicityp0000unse/page/n5/mode/2up>
- Čačinović Vogrinčič, G. (2010). Soustvarjanje pomoči v jeziku socialnega dela. *Socialno delo*, 49(4), 239–245.
- Daase, C. (2010). Addressing Painful Memories: Apologies as a New Practice in International Relations. V: A. Assmann, & S. Conrad (ur.), *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories* (str. 19–31). Houndsmills, Basingstoke, Hampsiher: Palgrave Macmillan.
- Davis, A. (1982). Rape, Racism and the Myth of the Black Rapist. V: A. Davis, *Women, Race and Class* (str. 172–201). London: Women's. Pridobljeno 4. 5. 2020 s <https://archive.org/details/womenraceclasswo00ange>
- Dokamnović, M. (2017). Višestruka i intersekcionalna diskriminacija: koncept, definicije i uvođenje u zakonodavstvo. *Pravni život, časopis za pravnu teoriju i praksu*, 66(10), 210–226. Pridobljeno 20. 2. 2020 s http://iriss.idn.org.rs/306/1/MDokmanovic_PZ_2017_10.pdf
- Dragoš, S. (1998). Pravičnost v tranziciji. *Socialno delo*, 37(1), 3–17. Pridobljeno 20. 4. 2020 s <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-S896KNP1>
- Gregg, M. R. (2014). An Incomplete Transition? Explaining the Ongoing Prevalence of Violence against Women in Post-Apartheid South Africa. *Simons Papers in Security and Development*, 35(1). Pridobljeno 19. 4. 2020 s <https://core.ac.uk/reader/56379042>
- Haralambos, M., & Holborn, M. (2005). *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Helleday, A., Flaker, V., & Eriksson, B. (1990). Dialog – orodje v socialnem delu? *Socialno delo*, 29(3), 105–112.

- Helman, S., & Rapoport, T. (1997). Women in Black: Challenging Israel's Gender and Socio-Political Orders. *The British Journal of Sociology*, 48(4). Pridobljeno 8. 4. 2020 s <https://www.jstor.org/>.
- Johnson, R. (2016). *World Courts of Women: against war, for peace*. Pridobljeno 29. 4. 2020 s <https://www.opendemocracy.net/en/5050/courts-of-women-resisting-violence-and-war/>
- Kaufman, J., & Williams, K. (2010). *Women and War: Gender Identity and Activism in Times of Conflict* [pdf.] Pridobljeno 4. 3. 2020 s <http://eds.b.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/eds/ebookviewer/ebook/bmxlYmtfXzQ0MDkxMI9fQU41?sid=49ece0b5-2fdf-40b8-bcdd-486ae31925a7@pdc-v-sessmgr04&vid=1&format=EB&rid=1>
- Kelly, L. (1996). Žrtve ali preživele? Upor, načini obvladovanja in preživetje. V: D. Završek (ur.), *Spolno nasilje: Feministične raziskave za socialno delo* (str. 147–175). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Kovačević, L., Perković, M., & Zajović, S. (2011). *Ženski sud: feministički pristup pravdi*. Novi Sad: Artprint.
- Kuhar, R. (2009). *Na križiščih diskriminacije: Večplastna in interseksijska diskriminacija*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kumar, C. (2005). South Wind: Towards a New Political Imaginary. V: M. Waller, & S. Marcos (ur.), *Dialogue and Difference: Feminisms Challenge Globalization* (str. 191–199). New York: Palgrave Macmillan. Pridobljeno 28. 5. 2020 s https://www.academia.edu/26449647/Dialogue_and_Difference_Feminisms_Challenge_Globalization_book_pdf
- Lenta, P. (2019). Transitional Justice and Retributive Justice. *Ethical Theroy and Moral Practicce*, 22(2). Pridobljeno 23. 4. 2020 s <http://web.a.ebscohost.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=4&sid=48a8b6eb-01bb-4259-a2aa-b46e7f34d648%40sdc-v-sessmgr01>
- Leskošek, V. (2002). *Zavrnjena tradicija. Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba cf*.
- Levi, P. (2003). *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Maurer, S. (1995). Ženska gibanja in feministična znanost v ZRN. *Časopis za kritiko in znanosti*, 23(176), 175–186. Pridobljeno 25. 4. 2020 s <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-Q3ZXUMFC>

- Mead, M. (2002). *Spol in značaj v treh prvotnih družbah: delovno gradivo*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Medina, J. (2011). Toward a Foucaultian Epistemology of Resistance: Counter-Memory, Epistemic Friction, and Guerrilla Pluralism. *Foucault Studies*, 1(12), 9–35. Pridobljeno 18. 12. 2019 s <https://rauli.cbs.dk/index.php/foucault-studies/article/view/3335/3632>
- Mladenović, L. (2019). *Politika ženske solidarnosti*. Pridobljeno 20. 4. 2020 s <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/lepa-mladjenovic-politika-zenske-solidarnosti/>
- Mnumzana, C. (2001). *Women against war stand up for peace*. Pridobljeno 28. 4. 2020 s <https://www.iol.co.za/news/politics/women-against-war-stand-up-for-peace-61531>
- Morokvasic, M. (2002). The logics of exclusion: nationalism, sexism and the Yugoslav war. V: N. Charles, & H. Hintjens (ur.), *Gender, Ethnicity and Political Ideologies* (str. 66–90). London: Routledge.
- Mosse, G. L. (2005). *Nacionalizem in seksualnost*. Ljubljana: Založba cf*.
- Nigar, S. (2018). *Violence against India's Dalit women on the increase*. Pridobljeno 19. 4. 2020 s <https://asiatimes.com/2018/07/violence-against-indias-dalit-women-rises-as-perpetrators-go-scot-free/>
- Oakley, A. (2000). *Gospodinja*. Ljubljana: Založba cf*.
- Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From »Collective Memory« to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24(1). Pridobljeno 15. 4. 2020 s <http://www.jstor.org/stable/223476>
- Reading, A. (2002). *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rommelspacher, B. (1996). Ali je ženski mazohizem mit? V: Zaviršek, D. (ur.), *Spolno nasilje: feministične raziskave za socialno delo* (str. 5–28). Ljubljana: VŠSD.
- Rommelspacher, B. (2003). Socialno delo in človekove pravice. *Socialno delo*, 42(5), 205-210.
- Šugman Bohinc, L. (2003). Pripovedovanje zgodb v socialnem svetovanju in psihoterapiji. *Socialno delo*, 42 (6), 377–384.
- Šumi, I. (2019). Preserving the holocaust record: Lessons evaluation in view of social memory studies. V: V. Sancin (ur.), *Responsibility to protect: lessons learned and the way forward* (str. 33–42). Ljubljana: Pravna fakulteta.

- Temin, D. M., & Dahl, A. (2017). Narrating Historical Injustice: Political Responsibility and the Politics of Memory. *Political Research Quarterly*, 70(4), 905–917.
- TRT World (2019). *Women in South America sing against gender violence* [Video]. 30. 11. Pridobljeno 5. 5. 2020 s <https://www.youtube.com/watch?v=3YkWCrOYI60>
- Udruženje Okvir (2018). *Crveni vez* [Video]. 30. 01. Pridobljeno 10. 10. 2019 s <https://www.youtube.com/watch?v=5EatvM0UIQs&t=3129s>
- United Nations (2018). *End femicide in Latin America* [Video]. 15. 10. Pridobljeno 28. 4. 2020 s <https://www.youtube.com/watch?v=T1XdQuRBrLE>
- Vatuk, S. (2013). The “women’s court” in India: an alternative dispute resolution body for women in distress. *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 45(1). Pridobljeno 4. 5. 2020 s <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/07329113.2013.774836>
- Videmšek, P. (2008). Krepitev moči kot temeljno orodje socialnega dela. *Socialno delo*, 47(3), 209–217.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1991). Doing Gender. V: J. Lorber, & S. A. Farrell (ur.), *The social construction of gender* (str. 13–37). Newbury Park, CA: Sage. Pridobljeno 20. 3. 2020 s <https://archive.org/>
- Yoshiaki, Y. (2000). *Comfort women: Sexual Slavery in the Japanese Military During World War II*. New York: Columbia University Press.
- Yuval-Davis, N. (2009). *Spol in nacija*. Ljubljana: Sophia.
- Zajović, S. (2006). *Uvek neposlušne*. Beograd: Žene u crnom. Pridobljeno 10. 3. 2020 s <http://zeneucrnom.org/sr/publikacije/27-publikacije/1027-elektronske-publikacije>
- Zajović, S. (2015). *Ženski sud: o procesu organizovanja*. Novi Sad: Artprint.
- Zajović, S., & Urošević, M. (2017). *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*. Novi Sad: Artprint.
- Zaviršek, D. (2017). »Žene u crnom«: aktualna sporočilnost feminističnega antimilitarizma danes [Video]. 13. 12. Pridobljeno 8. 4. 2020 s <https://video.arnes.si/portal/asset.zul?id=F8TOreWYP5HZEJZXMrLsaBv1>
- Zaviršek, D. (2018). Ženska kot grešni kozel: oblike nasilja v neopatriarhatu. *Ars & Humanitas*, 12(1). Pridobljeno 30. 1. 2020 s <https://revije.ff.uni-lj.si/arshumanitas/article/view/7997/8269>
- *Zdravljica* (b.d.). Pridobljeno 28. 1. 2020 s <https://sl.wikisource.org/wiki/Zdravljica>

- Zorn, J. (2003). Politike izključevanja v nastajanju Slovenske državnosti. V: J. Dedić, V. Jalušič, & J. Zorn (ur.), *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja* (str. 85-140). Ljubljana: Mirovni inštitut
- Žene u crnom (2016). *Ženski sud – feministički pristup pravdi* [Video]. 8. 12. Pridobljeno 5. 10. 2019 s <https://www.youtube.com/watch?v=q62YLeMm1yU&t=596s>
- Žene u crnom (2019). *Ženska mirovna grupa feminističko – antimilitarističke orijentacije*. Pridobljeno 10. 3. 2020 s <http://zeneucrnom.org/sr/o-nama>
- Ženski sud za bivšu Jugoslaviju (2012). *Ženski sudovi*. Pridobljeno 1. 5. 2020 s <http://www.zenskisud.org/zenski-sudovi.html>